

**TOŻSAMOŚĆ
NARODOWA**
W PROCESIE EDUKACJI SZKOLNEJ

Spektrum postaw dyrektorów szkół wobec kształtowania tożsamości narodowej w szkołach

IBE

INSTYTUT
BADAŃ
EDUKACYJNYCH

NAUKA DLA
SPOŁECZEŃSTWA

ZEMISI

Spektrum postaw dyrektorów szkół wobec kształtowania tożsamości narodowej w szkołach

Ziemowit Socha

Robert Zieliński

Autorzy:

Ziemowit Socha

Robert Zieliński

Recenzent

dr hab. Radosław Kossakowski, prof. UG

Redakcja językowa:

Sylwia Pańków

Wydawca:

Instytut Badań Edukacyjnych

ul. Górczewska 8, 01-180 Warszawa

tel. (22) 241 71 00; www.ibe.edu.pl

Copyright© Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2024

ISBN: 978-83-68313-08-6

Wzór cytowania:

Socha, Z., Zieliński, R. (2024). *Spektrum postaw dyrektorów szkół wobec kształtowania tożsamości narodowej w szkołach*. Instytut Badań Edukacyjnych.

Publikacja dofinansowana ze środków budżetu w ramach programu Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego i Nauki pod nazwą „Nauka dla Społeczeństwa” nr Nds/552403/2022/2022. Projekt został w całości dofinansowany przez MEiN, a następnie przez MSWiN na łączną kwotę 1 754 894,25 PLN.

Egzemplarz bezpłatny

Spis treści

Wprowadzenie	5
1. Metody i techniki badań.....	8
1.1. Ogólne założenia metodologiczne.....	8
1.2. Dobór próby	9
2. Charakterystyka próby	10
Część 1 – Polskość w opinii dyrektorów szkół	12
1.1. Kształtowanie tożsamości narodowej	12
1.2. Kryteria polskości	13
1.3. Poglądy dyrektorów na patriotyzm	27
1.4. Opinie o cechach Polaków.....	39
1.5. Swojskość i obcość.....	54
1.6. Sympatie do grup narodowych, etnicznych i religijnych	68
1.7. Wartości narodowe na tle innych wartości.....	89
1.8. Święta państwowe i narodowe	97
1.9. Nastawienie do poszczególnych okresów w polskiej historii	103
Część 2 – Tożsamość narodowa a nauczanie w szkole.....	118
2.1. Cele kształcenia – metodyczne.....	118
2.2. Patriotyzm i tożsamość narodowa a efekty edukacji obywatelskiej.....	123
2.3. Nauczane przedmioty szkolne i aktywności szkolne a kształtowanie tożsamości narodowej.....	135
2.4. Opinie o zachowaniach uczniów	162
Część 3 – Nauczyciele w opiniach dyrektorów	171
3.1. Cechy nauczyciela w kontekście kształtowania tożsamości narodowej	171
3.2. Opinie o zachowaniach nauczycieli	182
Podsumowanie i wnioski	186

Wprowadzenie

Badania realizowane w ramach projektu służą weryfikacji idei kształtowania przez państwo polityki edukacyjnej ukierunkowanej na budowanie i kształtowanie tożsamości narodowej w szkołach.

Projekt zakłada poznanie opinii uczniów i pracowników instytucji edukacyjnych na temat sposobów definiowania tożsamości narodowej, metod i ich efektywności oraz kierunków kształtowania polskich postaw narodowych w procesie nauczania przedmiotowego (język polski, wiedza o społeczeństwie, historia i teraźniejszość, historia, geografia, przyroda etc.) i kształcenia zintegrowanego wśród uczniów szkół podstawowych i ponadpodstawowych. Badanie pozwoli określić jakość postaw kierownictwa placówek oświatowych wobec kształtowania tożsamości narodowej, a także nauczycieli, mających bezpośredni kontakt z dziećmi i młodzieżą.

Opracowane narzędzia kwestionariuszowe przeznaczone są dla pięciu grup respondentów:

dyrektorów,

nauczycieli,

uczniów klas 1–3 szkół podstawowych,

uczniów klas 4–6 szkół podstawowych,

uczniów klas 7–8 szkół podstawowych oraz szkół ponadpodstawowych.

Efektom projektu będzie zebrany i uporządkowany materiał empiryczny, pozwalający określić jakość podejść do zagadnienia tożsamości narodowej zarówno w poszczególnych grupach badanych (dyrektorzy szkół, nauczyciele, uczniowie poszczególnych kategorii wiekowych), jak również w społecznościach wielkich/dużych miast oraz małych miast/ obszarów wiejskich, ale też w poszczególnych regionach kraju, mających odrębne tradycje historyczne wyrosłe na podłożu skomplikowanych aspektów dziejowych (rozbiory, zmiany granic, przesiedlenia).

Badanie postaw wobec tożsamości narodowej i sposobów jej kształtowania nie jest w warunkach polskich procesem łatwym i częstym zjawiskiem. Istnieją co prawda instytuty naukowe i instytucje zajmujące się diagnozą oraz kształtowaniem postaw obywatelskich, jednak w zakresie edukacji narodowej obserwowalny jest swoisty deficyt, wymagający uzupełnienia. Ową lukę w pomiarach ma zapełnić niniejszy projekt. Istnieje także deficyt pomiarów postaw i poglądów kadry edukacyjnej w

zakresie istniejącej oraz kształtowanej polityki edukacyjnej państwa dotyczącej tożsamości narodowej. Jako efekt badań wypracowane zostaną analizy, które pozwolą określić miejsce i jakość edukacji narodowej kształtującej tożsamość narodową uczniów w ramach podstaw programowych, które określają treści poszczególnych przedmiotów (wskazanych wyżej), poznać opinie kierowników placówek edukacyjnych i nauczycieli co do sposobów, skali, profilu i wizji kształtowania tożsamości narodowej uczniów w szkole. Ważnym efektem badań będzie możliwość poznania postaw narodowych samych uczniów: ich wiedzy, ocen i zachowań będących zarówno miarą zaangażowania narodowego, jak i akceptowalnych dla nich sposobów przeżywania miejsca w polskiej wspólnocie wyobraźniowej. Efekty te będą szczególnie ważne poznawczo i nowatorskie w zakresie pomiaru na obszarach naznaczonych wielokulturowością, silnym przywiązaniem lokalnym oraz definiowanych kulturą pogranicza i pluralizmem etnicznym.

Współczesność z jednej strony cechuje wielkie zainteresowanie sposobami definiowania i badania tożsamości, z drugiej zaś naznaczona jest dylematami konstruowania tożsamości osobistej i społecznej oraz „udręką wyboru” osobistego definiowania siebie. Wnosi także inną antynomię. Z jednej strony otwiera drogę do swoistej „ucieczki” od kategorii narodowych, jako wprowadzających podziały, utrudniających komunikację i generujących napięcia. Z drugiej – jako pokazujących jednostki i społeczeństwa w wyraźnych kontekstach narodowych: od prób dominacji jednych narodów nad innymi, win jednych narodów względem innych, obrony integralności terytorialnej i niepodległości jednych narodów przed imperializmem innych, po próby fizycznej lub kulturowej eliminacji jednych narodów przez inne, próby zarządzania emocjami jednych narodów względem innych (wstydu, winy, dumy), próby dominacji poprzez kapitał narodowy (ekonomiczny, polityczny, kulturowy) narodów tworzących centra nad narodami peryferii. Z jednej strony wciąż żywy jest dylemat, czy za brakiem pokoju stoi narodowość jako taka, czy imperialność poszczególnych narodów? Z drugiej coraz bardziej jasne staje się, że kultura – mimo globalizacji – nie traci charakteru narodowego, zaś kapitał i inwestycje ekonomiczne nie tracą barw narodowych, a wręcz stają się orężem walki o narodowe interesy właścicieli.

W takiej sytuacji wciąż jako aktualne jawi się pytanie o tożsamość narodową, o miejsce tej tożsamości w definiowaniu siebie przez jednostki i społeczności, o zadania państw względem wspólnie podzielanej tożsamości. Polska – mimo wyraźnie określonych i monitorowanych badawczo obszarów pogranicza, szerokiej rzeki migrantów wojennych z Ukrainy oraz stałej migracji z Niemiec, Rosji, Białorusi, Korei, Wietnamu, Nepalu, Mołdawii, Chin i Indii – pozostaje nadal krajem dość jednolitym kulturowo i narodowo. W związku z tym wydaje się, że poznanie opinii środowisk edukacyjnych oraz samych uczniów jest niezwykle istotne dla tworzenia argumentów na rzecz budowania

(wielo)narodowej polityki edukacyjnej państwa. Wspomaganie tworzenia tożsamości narodowej młodych wydaje się ważnym zadaniem szkoły przy uwzględnieniu zarówno interesu państwa, jak i poszanowaniu wielonarodowości poszczególnych regionów i jednostek oraz tworzeniu przyjaznego i pełnego tolerancji klimatu polskiej szkoły. Uzyskane wyniki badań mogą być jednym z argumentów dla twórców polityki edukacyjnej w Polsce na rzecz tworzenia szkoły tolerancyjnej, przyjaznej, szanującej wielość i odmienność oraz budującej poczucie wspólnego pochodzenia i losu.

1. Metody i techniki badań

1.1. Ogólne założenia metodologiczne

W projekcie Tożsamość narodowa w procesie edukacji szkolnej kompleksowe badania oparte na metodzie ilościowej przeprowadzono, stosując technikę CAWI (ang. Computer Assisted Web Interview). Tego typu technika charakteryzuje się przeprowadzeniem badań ankietowych przez Internet, w których respondenci wypełniają ankietę on-line, gdzie wpisywane przez nich odpowiedzi automatycznie zapisują się w bazie danych. W tym wypadku wykorzystano LimeSurvey – aplikację web do tworzenia i dystrybucji kwestionariuszy ankiet. Dlaczego postanowiliśmy skorzystać z przeprowadzenia tego typu badań? Nałożyło się na to kilka czynników, jednym z nich jest wykorzystanie technik informatyczno-komunikacyjnych. Przy okazji tego projektu promujemy TIK.

Ciągły rozwój technologiczno-informatyczny daje możliwości dotarcia do wybranej grupy respondentów w znacznie szybszym czasie niż przy użyciu tradycyjnych metod, np. PAPI (Paper & Pen Personal Interview). Dodatkowo sami respondenci poświęcili jedynie czas na wypełnienie kwestionariusza ankiety. W tym wypadku czas zależny był od grupy docelowej, do której badanie zostało skierowane (dyrektorzy szkół, nauczyciele, uczniowie szkół podstawowych i ponadpodstawowych). Tego typu forma badań daje respondentom większe poczucie anonimowości, co w pewnym stopniu przełożyło się na rzetelne i szczere udzielanie odpowiedzi.

Przygotowany przez zespół projektowy skrypt pozwala na kontrolę przebiegu procesu badawczego. Zaprojektowane w programie LimeSurvey dyrektywnie reguły przejścia pozwoliły na płynne wypełnianie kwestionariusza. Respondent nie miał możliwości pominąć żadnego pytania, ponieważ wyświetlają mu się one w odpowiedniej kolejności i nie można przejść do następnych bez zaznaczenia odpowiedzi we wcześniejszych. Tu też podkreśliśmy, że technika ta jest popularna zarówno w badaniach akademickich, jak i marketingowych, ponieważ jest jedną z najtańszych w realizacji. Dane same zapisują się w programie do tego przeznaczonym, co zdecydowanie skraca czas obróbki uzyskanych informacji oraz eliminuje ryzyko popełnienia błędu przez osobę wpisującą. Bardzo szybko można dane eksportować do dowolnych arkuszy kalkulacyjnych.

Jak w każdej technice, tak i w tej można doszukać się wad. Jedną z nich jest brak weryfikacji, czy ankietę wypełniły osoby reprezentujące próbę. Przyjęto regułę zaufania do dyrekcji i nauczycieli szkół, którzy zachęcali odpowiednie grupy uczniów stanowiących próbę badawczą. Dodatkowym motywatorem dobrej współpracy pedagogów była otoczka promocyjna projektu, która przybliżała problemy badawcze, jakie zespół projektowy przewidział do weryfikacji.

1.2. Dobór próby

W projekcie do wszystkich modułów badań ilościowych zastosowano dobór probabilistyczny (losowy) warstwowy. Polega on na podziale całej populacji generalnej na tzw. warstwy i dokonaniu bezpośredniego losowania niezależnych prób w obrębie każdej z warstw. Podział populacji na warstwy musi być przeprowadzony w taki sposób, aby każdy element wchodził tylko do jednej warstwy i znalazł się w którejś z nich. Same warstwy powinny być jednorodne i różnić się między sobą istotnie. Wyróżnia się trzy rodzaje doboru losowania warstwowego: dobór proporcjonalny, dobór nieproporcjonalny i dobór optymalny¹.

W przypadku badań na podstawie naszego projektu, ze względu na zróżnicowaną liczbę szkół w każdym województwie, zastosowano podział całej populacji generalnej na warstwy (w tym wypadku warstwą jest województwo, czyli wzięto pod uwagę 16 warstw) i dokonano bezpośredniego losowania szkół przy zastosowaniu doboru proporcjonalnego. Dobór proporcjonalny obliczono za pomocą średniej arytmetycznej, uwzględniając ogólną liczbę szkół w województwie w stosunku do ogólnopolskiej liczby szkół i biorąc pod uwagę liczbę szkół, która ma budować próbę. Próba liczy 378 szkół przy założeniu:

poziomu istotności: 95% (wskazuje on, jak bardzo możemy być pewni uzyskanych rezultatów; $\alpha = 0,95$ oznacza, że na 95%)²;

wielkości frakcji: 0,5 (jeżeli szacujemy, że badana cecha dotyczy 60% populacji, należy podać 0,6; gdy nie znamy wartości, należy podać 0,5);

błędu maksymalnego: 5% (informuje nas, jaką „poprawkę” powinniśmy przyjąć)³.

Zarówno dobór proporcjonalny, jak i dalsze dołosowania zapożyczono z operatów opartych na bazach danych Zestawienia szkół na poziomie jednostkowym SIO 2021–2022. Zestawienia tego typu są dostępne w Systemie Informacji Oświatowej i/lub w bazach danych właściwego ministerstwa (MEN). Bazy danych zawierały 22 488 wszystkich szkół. Przed przystąpieniem do losowania założono na operat filtry w celu wyeliminowania szkół niepublicznych. Z tegoż operatu wylosowano publiczne

---

1 W. Skarbek, Wybrane zagadnienia metodologii nauk społecznych, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, Piotrków Trybunalski 2013.

2 A. Stanisz, Przystępny kurs statystyki z zastosowaniem STATISTICA PL na przykładach z medycyny, StatSoft Polska, Kraków 2006.

3 E. Babbie, Badania społeczne w praktyce, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.

szkoły podstawowe, licea ogólnokształcące i plastyczne, technika, branżowe szkoły I stopnia, które stanowią fundament naszych badań.

2. Charakterystyka próby

Wśród badanych 231 dyrektorów szkół znalazło się więcej kobiet (179, co stanowiło 77,5%) niż mężczyzn (52, co stanowiło 22,5%). Interpretować to należy z perspektywy feminizacji zawodu nauczyciela. Ogólnopolskie statystyki od wielu lat wskazują⁴, że odsetek kobiet w zawodzie nauczyciela oscyluje wokół 80%. Pod względem wiekowym dominowała kohorta osób pomiędzy 51. a 58. rokiem życia. Było to 39% badanych. Z kolei osoby z grupy 43–50 lat stanowiły 29,4% próby. Najmniej było osób badanych w wieku 35–42 lata – 10,8% (zob. tabela poniżej).

Tabela 1. Struktura wieku badanych dyrektorów

Grupy wieku	Liczba	Procent
35-42	25	10,8
43-50	68	29,4
51-58	90	39,0
59-67	48	20,8
Ogółem	231	100,0

Zauważyć trzeba, że badani dyrektorzy deklarowali zainteresowanie historią – duże bądź bardzo duże zainteresowanie tą dziedziną wiedzy podkreślało blisko 2/3 badanych (63,9%), zaś na średnie zainteresowanie historią wskazała około 1/3 badanych (33,9%). Zatem niemal wszyscy dyrektorzy (97,8%) deklarują zainteresowanie historią jako dziedziną wiedzy. Podobnie rzecz się ma w przypadku deklarowanej wiedzy o regionie – dużą albo bardzo dużą wiedzę na temat regionu, w którym

---

⁴ Zob. np. Mamy ponad 512 tys. nauczycieli, ponad 82 proc. z nich to kobiety, <https://samorząd.pap.pl/kategoria/edukacja/mamy-ponad-512-tys-nauczycieli-ponad-82-proc-z-nich-kobiety> (dostęp: 18.07.2024).

mieszkają, deklarowało 81,1% badanych. Natomiast 17,2% badanych wskazało, że ich wiedza o regionie jest przeciętna. Podsumowując, można stwierdzić, że wedle deklaracji dyrektorów ich wiedza o regionie i zainteresowanie historią jest co najmniej przeciętne. Również blisko 100% badanych deklarowało udział w świętach państwowych i narodowych, z czego 86,7% oszacowało, że było to uczestnictwo więcej niż raz.

Część 1 – Polskość w opinii dyrektorów szkół

1.1. Kształtowanie tożsamości narodowej

Na wstępie badań empirycznych badanym dyrektorom zadano pytanie, które grupy społeczne bądź czynniki najsilniej wpływają na tożsamość narodową dzieci i młodzieży. Pytanie brzmiało następująco: „Które z poniżej wymienionych czynników Pana/Pani zdaniem najsilniej kształtują tożsamość narodową uczniów?”.

Zdaniem badanych dyrektorów czynnikiem najsilniej oddziałującym na kształtowanie tożsamości narodowej uczniów jest rodzina – wskazało na nią 84% badanych. Następnie 71,8% dostrzegало wpływ nauczycieli i 62,5% – wpływ społeczności lokalnej. Najmniejszy wpływ na tożsamość narodową, w opinii dyrektorów, mają poszczególni uczniowie (liderzy opinii) – 43,8% oraz klimat opinii panujący w konkretnych klasach szkolnych (57,9%). Wpływ grupy rówieśniczej również określono jako istotny, choć mniej istotny niż wpływ społeczności lokalnej, ale jednak silniejszy niż wpływ jako takiej klasy szkolnej (61,5%) – por. tabela poniżej.

Tabela 2. Kto kształtuje tożsamość narodową uczniów? (dane w %)

	W b. dużym stopniu	W dużym stopniu	W średnim stopniu	W małym stopniu	W b. małym stopniu	W ogóle nie kształtują	Trudno powiedzieć
Rodzina	54,6	29,4	8,2	2,7	0,6	0,4	4,1
Nauczyciele	33,6	38,2	19,8	3,5	1,3	0,6	2,9
Społeczność lokalna	20,4	42,1	25,1	6,4	1,4	0,5	4,0
Grupa rówieśnicza (znajomi spoza klasy)	28,4	33,0	18,4	8,7	3,3	2,0	6,1
Klimat opinii panujący w klasach szkolnych	15,9	42,1	26,0	7,2	1,6	0,8	6,5
Poszczególni uczniowie	10,8	33,0	31,0	13,0	3,3	1,3	7,7

1.2. Kryteria polskości

Pierwszym zagadnieniem, od którego chcielibyśmy rozpocząć analizy wyników badań, jest kwestia tego, czym w opinii badanych jest w ogóle polska tożsamość narodowa. Innymi słowy, jakie elementy decydują o tym, czy ktoś czuje się Polakiem (tożsamość jednostkowa), oraz jakie cechy powodują, czy ktoś – według innych – jest określany Polakiem (tożsamość wsobna). W ankiecie kierowanej do dyrektorów zapytano: „W jakim stopniu Pana/Pani zdaniem wymienione w kafeterii cechy pozwalają określić, że ktoś jest Polakiem/Polką?”. W socjologii przy określaniu podobnych cech wykorzystuje się tzw. teoremat Thomasa, mówiący o tym, że celem analiz nie jest ustalenie obiektywnych kryteriów polskości, ale rekonstrukcja intersubiektywnych wyobrażeń badanych grup na ten temat, ponieważ „jeśli sytuacje definiowane są jako rzeczywiste, powodują rzeczywiste konsekwencje”⁵.

W socjologicznych teoriach tożsamości najczęściej podkreśla się więc ten subiektywny aspekt, związany z przekonaniem co do tego, kim się jest. Co ciekawe, przekonanie badanych dyrektorów szkół było zbieżne, ponieważ najwięcej z nich wskazało, że kluczowym kryterium jest samo poczucie bycia Polakiem. Łącznie 92,3% wskazało, że takie przekonanie w dużym lub bardzo dużym stopniu decyduje o tym, czy ktoś jest Polakiem. Następnie wskazano na aspekt formalny, czyli posiadanie polskiego obywatelstwa. Ponad 80% badanych deklorowało, że obywatelstwo w dużym lub bardzo dużym stopniu decyduje o tym, że ktoś może czuć się Polakiem. W dalszej kolejności badani mówili, że przestrzeganie polskich obyczajów pozwala określić, że ktoś jest Polakiem (łącznie 76%), a także – szczególnie zasługi dla Polski (w postaci osiągnięć kulturalnych, naukowych czy sportowych) (73%). Posługiwanie się językiem polskim wymieniane było dopiero w piątej kolejności (71,7%), choć w przypadku tej cechy na trzeciej pozycji (36,5%) ulokowały się odpowiedzi wskazujące, że mówienie po polsku określa bycie Polakiem. Natomiast najrzadziej w grupie dyrektorów wymieniano biały kolor skóry (17,1%), wyznanie katolickie (26,6%) i polskie nazwisko (37,3%). Te trzy ostatnie cechy można określić jako odwołujące się do polskości w sensie historyczno-genetycznym. Jednak współcześnie utożsamiane są z polskością tylko w sposób stereotypowy, od czego jest wiele odstępstw w rzeczywistości. Szczegółowe analizy zawiera tabela Kryteria polskości w opinii dyrektorów szkół.

---

5 W.I. Thomas, D.S. Thomas, *The child in America: Behavior problems and programs*, Knopf, New York 1928, s. 571–572.

Tabela 3. Kryteria polskości w opinii dyrektorów szkół (dane w %)

	W b. dużym stopniu	W dużym stopniu	W średnim stopniu	W małym stopniu	W ogóle nie określa	Trudno powiedzieć
Poczucie bycia Polakiem	70,0	22,3	5,6	1,3	0,0	0,9
Polskie obywatelstwo	49,8	30,9	12,4	2,1	2,1	2,6
Przestrzeganie polskich obyczajów	32,2	43,8	15,9	4,3	1,7	2,1
Szczególne zasługi* dla Polski	32,2	40,8	15,0	3,4	5,2	3,4
Postępowanie się j. polskim	36,5	35,2	16,7	3,9	5,2	2,6
Znajomość historii Polski	22,7	40,8	20,2	10,3	3,9	2,1
Posiadanie obojga rodziców pochodzenia polskiego	29,6	30,0	19,7	12,0	6,4	2,1
Urodzenie na terenie Polski	21,5	27,9	19,7	16,3	11,2	3,4
Zamieszkanie w Polsce przez dłuższy czas	10,3	33,0	28,8	12,9	9,9	5,2
Polskie nazwisko	10,7	26,6	23,6	16,3	21,0	1,7
Wyznanie katolickie	8,6	18,0	18,0	17,6	33,0	4,7
Biały kolor skóry	6,4	10,7	18,9	12,4	46,4	5,2

*kulturalne, naukowe, sportowe

Dodatkowo odpowiedzi zostały zestawione w podziale na trzy zmienne: płeć, wiek i miejsce zamieszkania dyrektorów. Ponieważ odpowiedzi udzielane były na skali porządkowej (od „W ogóle nie określa” do „Określa w bardzo dużym stopniu”), w celach poszukiwania różnic istotnych statystycznie zastosowano testy nieparametryczne. W przypadku płci do porównań zastosowano testy U Manna-Whitneya (przeznaczone do porównania dwóch grup respondentów), zaś w

przypadku przedziałów wieku i miejsca zamieszkania testy H Kruskala-Wallisa (służące porównywaniu więcej niż dwóch grup).

Tabela 4. Kryteria polskości w opinii dyrektorów szkół wg płci (dane w %)

		W ogóle nie określa	W małym stopniu	W średnim stopniu	W dużym stopniu	W bardzo dużym stopniu	Trudno powiedzieć
Poczucie bycia Polakiem	Kobieta	0,0	1,1	5,0	22,9	70,4	0,6
	Mężczyzna	0,0	1,9	7,7	21,2	69,2	0,0
Polskie obywatelstwo	Kobieta	2,8	2,2	12,3	31,8	48,0	2,8
	Mężczyzna	0,0	1,9	13,5	28,8	55,8	0,0
Przestrzeganie polskich obyczajów	Kobieta	1,7	4,5	15,1	44,1	33,0	1,7
	Mężczyzna	1,9	3,8	19,2	44,2	28,8	1,9
Szczególne zasługi dla Polski	Kobieta	5,0	2,8	15,1	39,7	33,5	3,9
	Mężczyzna	5,8	5,8	15,4	46,2	26,9	0,0
Posługiwanie się językiem polskim	Kobieta	5,0	4,5	17,3	33,5	37,4	2,2
	Mężczyzna	5,8	1,9	15,4	42,3	32,7	1,9
Znajomość historii Polski	Kobieta	3,4	11,7	21,2	38,0	24,0	1,7
	Mężczyzna	5,8	5,8	17,3	51,9	17,3	1,9
Posiadanie obojga rodziców pochodzenia polskiego	Kobieta	6,7	12,8	17,9	30,2	30,2	2,2
	Mężczyzna	5,8	9,6	26,9	30,8	26,9	0,0
Urodzenie na terenie Polski	Kobieta	11,7	16,8	19,6	27,4	21,8	2,8
	Mężczyzna	9,6	15,4	21,2	30,8	19,2	3,8
Zamieszkanie w Polsce przez dłuższy czas	Kobieta	10,1	14,0	29,1	31,3	10,1	5,6
	Mężczyzna	9,6	9,6	28,8	40,4	9,6	1,9

		W ogóle nie określa	W małym stopniu	W średnim stopniu	W dużym stopniu	W bardzo dużym stopniu	Trudno powiedzieć
Polskie nazwisko	Kobieta	21,8	18,4	20,1	26,8	11,7	1,1
	Mężczyzna	19,2	9,6	36,5	26,9	5,8	1,9
Wyznanie katolickie	Kobieta	35,8	16,8	17,3	16,2	8,9	5,0
	Mężczyzna	25,0	21,2	21,2	25,0	5,8	1,9
Biały kolor skóry	Kobieta	50,8	11,7	16,8	8,4	6,7	5,6
	Mężczyzna	32,7	15,4	26,9	19,2	3,8	1,9

W badaniu wzięło udział ponad trzykrotnie więcej kobiet niż mężczyzn. Jedyną różnicę istotną statystycznie (istotność testu U Manna-Whitneya = 0,02) wykazały opinie dotyczące białego koloru skóry. Zdaniem połowy kobiet w ogóle nie jest to kryterium polskości. Podobnie twierdzi jedynie co trzeci mężczyzna. Mężczyźni wyraźnie częściej uznają biały kolor skóry za w średnim (26,9% w stosunku do 16,8% w przypadku kobiet) i dużym stopniu (19,2% w stosunku do 8,4% w przypadku kobiet) warunkujący bycie Polakiem.

Mężczyźni byli nieznacznie bardziej zdecydowani, że bycie Polakiem jest determinowane przez posiadanie polskiego obywatelstwa (55,8% odpowiedzi, że polskie obywatelstwo determinuje bycie Polakiem w bardzo dużym stopniu, przy analogicznym odsetku 48,0% w przypadku kobiet). Ogółem nieco częściej wskazywali, że znaczenie ma wyznanie katolickie (30,8% wskazań, że ma to znaczenie, przy 25,1% w przypadku kobiet), znajomość historii Polski (69,2% do 62,0% w ocenie kobiet) oraz zamieszkanie w Polsce przez dłuższy czas (50,0% w stosunku do 41,3% w przypadku kobiet). Z kolei kobiety nieznacznie częściej za ważną cechę uznawały polskie nazwisko (38,5% wskazań, przy 32,7% wskazań w przypadku mężczyzn). Były to jednak różnice bardzo małe – nieistotne statystycznie. W przypadku pozostałych twierdzeń rozkłady odpowiedzi kobiet i mężczyzn były niemal identyczne.

Tabela 5. Kryteria polskości w opinii dyrektorów szkół wg grup wieku (dane w %)

		W ogóle nie określa	W małym stopniu	W średnim stopniu	W dużym stopniu	W bardzo dużym stopniu	Trudno powiedzieć
Poczucie bycia Polakiem	35- 42	0,0	0,0	4,0	24,0	72,0	0,0
	43- 50	0,0	0,0	11,8	20,6	66,2	1,5
	51- 58	0,0	2,2	2,2	25,6	70,0	0,0
	59- 67	0,0	2,1	4,2	18,8	75,0	0,0
Polskie obywatelstwo	35- 42	4,0	4,0	8,0	48,0	36,0	0,0
	43- 50	2,9	0,0	14,7	32,4	47,1	2,9
	51- 58	1,1	2,2	12,2	28,9	53,3	2,2
	59- 67	2,1	4,2	12,5	25,0	54,2	2,1
Przestrzeganie polskich obyczajów	35- 42	0,0	8,0	16,0	48,0	28,0	0,0
	43- 50	1,5	4,4	14,7	44,1	30,9	4,4
	51- 58	1,1	2,2	16,7	42,2	37,8	0,0
	59- 67	4,2	6,3	16,7	45,8	25,0	2,1

		W ogóle nie określa	W małym stopniu	W średnim stopniu	W dużym stopniu	W bardzo dużym stopniu	Trudno powiedzieć
Szczególne zastugi dla Polski	35- 42	0,0	4,0	28,0	32,0	36,0	0,0
	43- 50	5,9	2,9	16,2	36,8	33,8	4,4
	51- 58	3,3	2,2	13,3	43,3	34,4	3,3
	59- 67	10,4	6,3	10,4	47,9	22,9	2,1
Posługiwanie się językiem polskim	35- 42	4,0	12,0	20,0	32,0	32,0	0,0
	43- 50	7,4	2,9	13,2	44,1	29,4	2,9
	51- 58	2,2	3,3	18,9	28,9	44,4	2,2
	59- 67	8,3	2,1	16,7	37,5	33,3	2,1
Znajomość historii Polski	35- 42	8,0	16,0	24,0	32,0	20,0	0,0
	43- 50	5,9	8,8	16,2	47,1	17,6	4,4
	51- 58	0,0	11,1	23,3	37,8	27,8	0,0
	59- 67	6,3	8,3	18,8	43,8	20,8	2,1

		W ogóle nie określa	W małym stopniu	W średnim stopniu	W dużym stopniu	W bardzo dużym stopniu	Trudno powiedzieć
Posiadanie obojga rodziców pochodzenia polskiego	35- 42	8,0	16,0	28,0	28,0	20,0	0,0
	43- 50	10,3	8,8	20,6	30,9	26,5	2,9
	51- 58	3,3	13,3	21,1	30,0	32,2	0,0
	59- 67	6,3	12,5	12,5	31,3	33,3	4,2
Urodzenie na terenie Polski	35- 42	12,0	24,0	16,0	20,0	28,0	0,0
	43- 50	8,8	8,8	25,0	32,4	17,6	7,4
	51- 58	11,1	16,7	17,8	30,0	24,4	0,0
	59- 67	14,6	22,9	18,8	22,9	16,7	4,2
Zamieszkanie w Polsce przez dłuższy czas	35- 42	4,0	24,0	28,0	16,0	24,0	4,0
	43- 50	14,7	7,4	26,5	33,8	8,8	8,8
	51- 58	7,8	13,3	32,2	37,8	6,7	2,2
	59- 67	10,4	14,6	27,1	33,3	10,4	4,2

		W ogóle nie określa	W małym stopniu	W średnim stopniu	W dużym stopniu	W bardzo dużym stopniu	Trudno powiedzieć
Polskie nazwisko	35- 42	20,0	12,0	32,0	16,0	20,0	0,0
	43- 50	20,6	14,7	25,0	25,0	11,8	2,9
	51- 58	22,2	18,9	23,3	26,7	8,9	0,0
	59- 67	20,8	16,7	18,8	35,4	6,3	2,1
Wyznanie katolickie	35- 42	36,0	16,0	16,0	12,0	16,0	4,0
	43- 50	26,5	16,2	19,1	19,1	11,8	7,4
	51- 58	34,4	18,9	18,9	18,9	6,7	2,2
	59- 67	39,6	18,8	16,7	18,8	2,1	4,2
Biały kolor skóry	35- 42	48,0	16,0	16,0	8,0	12,0	0,0
	43- 50	48,5	5,9	23,5	10,3	5,9	5,9
	51- 58	47,8	11,1	20,0	11,1	5,6	4,4
	59- 67	41,7	22,9	12,5	12,5	4,2	6,3

Ocena znaczenia poszczególnych kryteriów polskości w ogóle nie zależała od wieku badanych. Przedstawiciele wszystkich czterech wyróżnionych kategorii wiekowych (35–42, 43–50, 51–58, 59–67) oceniali poszczególne kryteria w sposób zbliżony, choć można dostrzec pewne nieznaczne różnice w stopniu dokonywanych ocen.

Tabela 6. Kryteria polskości w opinii dyrektorów szkół wg kategorii wielkości miejsca zamieszkania (dane w %)

		W ogóle nie określa	W małym stopniu	W średnim stopniu	W dużym stopniu	W bardzo dużym stopniu	Trudno powiedzieć
Poczucie bycia Polakiem	wieś/osada	0,0	0,0	5,3	21,3	72,3	1,1
	miasto do 50 tys.	0,0	3,2	4,8	20,6	71,4	0,0
	50-100 tys.	0,0	0,0	4,3	13,0	82,6	0,0
	100-250 tys.	0,0	0,0	13,0	26,1	60,9	0,0
	250-500 tys.	0,0	11,1	0,0	55,6	33,3	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	5,3	26,3	68,4	0,0
	Ogółem	0,0	1,3	5,6	22,5	70,1	0,4
Polskie obywatelstwo	wieś/osada	1,1	0,0	17,0	26,6	53,2	2,1
	miasto do 50 tys.	0,0	3,2	12,7	36,5	46,0	1,6
	50-100 tys.	4,3	4,3	4,3	34,8	52,2	0,0
	100-250 tys.	4,3	0,0	17,4	17,4	56,5	4,3
	250-500 tys.	22,2	0,0	0,0	33,3	44,4	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	10,5	0,0	47,4	36,8	5,3
	Ogółem	2,2	2,2	12,6	31,2	49,8	2,2
	wieś/osada	0,0	2,1	13,8	42,6	39,4	2,1

		W ogóle nie określa	W małym stopniu	W średnim stopniu	W dużym stopniu	W bardzo dużym stopniu	Trudno powiedzieć
Przestrzeganie polskich obyczajów	miasto do 50 tys.	4,8	4,8	19,0	42,9	27,0	1,6
	50-100 tys.	0,0	4,3	4,3	60,9	30,4	0,0
	100-250 tys.	0,0	13,0	8,7	43,5	34,8	0,0
	250-500 tys.	11,1	0,0	22,2	33,3	33,3	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	36,8	42,1	10,5	5,3
	Ogółem	1,7	4,3	16,0	44,2	32,0	1,7
Szczególne zasługi dla Polski (kulturalne, naukowe, sportowe itp.)	wieś/osada	3,2	3,2	13,8	44,7	30,9	4,3
	miasto do 50 tys.	7,9	3,2	22,2	36,5	28,6	1,6
	50-100 tys.	0,0	4,3	4,3	34,8	56,5	0,0
	100-250 tys.	13,0	0,0	4,3	43,5	34,8	4,3
	250-500 tys.	11,1	0,0	0,0	55,6	33,3	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	10,5	31,6	36,8	15,8	5,3
Posługiwanie się językiem polskim	wieś/osada	3,2	3,2	17,0	27,7	44,7	4,3
	miasto do 50 tys.	7,9	3,2	20,6	36,5	31,7	0,0
	50-100 tys.	0,0	13,0	13,0	43,5	30,4	0,0
	100-250 tys.	13,0	0,0	8,7	39,1	39,1	0,0
	250-500 tys.	0,0	11,1	11,1	55,6	22,2	0,0
	pow. 500 tys.	5,3	0,0	21,1	47,4	21,1	5,3

		W ogóle nie określa	W małym stopniu	W średnim stopniu	W dużym stopniu	W bardzo dużym stopniu	Trudno powiedzieć
	Ogółem	5,2	3,9	16,9	35,5	36,4	2,2
Znajomość historii Polski	wieś/osada	2,1	8,5	21,3	37,2	28,7	2,1
	miasto do 50 tys.	3,2	11,1	25,4	44,4	15,9	0,0
	50-100 tys.	4,3	4,3	17,4	43,5	30,4	0,0
	100-250 tys.	17,4	13,0	13,0	39,1	17,4	0,0
	250-500 tys.	0,0	22,2	11,1	22,2	33,3	11,1
	pow. 500 tys.	0,0	15,8	15,8	57,9	5,3	5,3
	Ogółem	3,9	10,4	20,3	41,1	22,5	1,7
Posiadanie obojga rodziców pochodzenia polskiego	wieś/osada	6,4	14,9	17,0	26,6	31,9	3,2
	miasto do 50 tys.	4,8	14,3	20,6	31,7	28,6	0,0
	50-100 tys.	4,3	8,7	17,4	43,5	26,1	0,0
	100-250 tys.	13,0	4,3	17,4	34,8	30,4	0,0
	250-500 tys.	11,1	0,0	22,2	44,4	22,2	0,0
	pow. 500 tys.	5,3	10,5	36,8	15,8	26,3	5,3
	Ogółem	6,5	12,1	19,9	30,3	29,4	1,7
Urodzenie na terenie Polski	wieś/osada	10,6	11,7	24,5	23,4	24,5	5,3
	miasto do 50 tys.	14,3	19,0	14,3	33,3	17,5	1,6
	50-100 tys.	13,0	26,1	13,0	21,7	26,1	0,0
	100-250 tys.	8,7	13,0	21,7	30,4	26,1	0,0

		W ogóle nie określa	W małym stopniu	W średnim stopniu	W dużym stopniu	W bardzo dużym stopniu	Trudno powiedzieć
	250-500 tys.	11,1	22,2	22,2	22,2	22,2	0,0
	pow. 500 tys.	5,3	21,1	21,1	42,1	5,3	5,3
	Ogółem	11,3	16,5	19,9	28,1	21,2	3,0
Zamieszkanie w Polsce przez dłuższy czas	wieś/osada	8,5	11,7	27,7	33,0	11,7	7,4
	miasto do 50 tys.	7,9	15,9	30,2	39,7	4,8	1,6
	50-100 tys.	13,0	8,7	26,1	30,4	21,7	0,0
	100-250 tys.	21,7	8,7	17,4	39,1	13,0	0,0
	250-500 tys.	22,2	22,2	22,2	22,2	0,0	11,1
	pow. 500 tys.	0,0	15,8	52,6	15,8	5,3	10,5
	Ogółem	10,0	13,0	29,0	33,3	10,0	4,8
Polskie nazwisko	wieś/osada	18,1	14,9	20,2	33,0	10,6	3,2
	miasto do 50 tys.	23,8	15,9	33,3	19,0	7,9	0,0
	50-100 tys.	13,0	17,4	17,4	34,8	17,4	0,0
	100-250 tys.	34,8	13,0	17,4	21,7	13,0	0,0
	250-500 tys.	22,2	11,1	33,3	22,2	11,1	0,0
	pow. 500 tys.	21,1	31,6	21,1	21,1	5,3	0,0
	Ogółem	21,2	16,5	23,8	26,8	10,4	1,3
Wyznanie katolickie	wieś/osada	27,7	13,8	17,0	28,7	9,6	3,2
	miasto do 50 tys.	30,2	30,2	20,6	9,5	6,3	3,2

		W ogóle nie określa	W małym stopniu	W średnim stopniu	W dużym stopniu	W bardzo dużym stopniu	Trudno powiedzieć
	50-100 tys.	30,4	17,4	17,4	17,4	17,4	0,0
	100-250 tys.	47,8	8,7	26,1	4,3	8,7	4,3
	250-500 tys.	66,7	0,0	0,0	11,1	0,0	22,2
	pow. 500 tys.	42,1	15,8	15,8	15,8	0,0	10,5
	Ogółem	33,3	17,7	18,2	18,2	8,2	4,3
Biały kolor skóry	wieś/osada	42,6	14,9	20,2	9,6	8,5	4,3
	miasto do 50 tys.	46,0	14,3	22,2	11,1	3,2	3,2
	50-100 tys.	47,8	8,7	21,7	8,7	8,7	4,3
	100-250 tys.	56,5	8,7	13,0	8,7	4,3	8,7
	250-500 tys.	66,7	0,0	22,2	11,1	0,0	0,0
	pow. 500 tys.	47,4	10,5	5,3	21,1	5,3	10,5
	Ogółem	46,8	12,6	19,0	10,8	6,1	4,8

Choć zbliżony odsetek badanych ze wszystkich przedziałów wiekowych uznawał polskie obywatelstwo za ważne w determinowaniu polskości, to różnie rozkładała się kategoryczność tego twierdzenia. Wraz z wiekiem rósł odsetek respondentów, którzy uznawali, że cecha ta ma bardzo duże znaczenie (od 36,0% w przypadku najmłodszych do 54,2% w przypadku najstarszych badanych). Odwrotna zależność wystąpiła przy ocenie znaczenia wyznania katolickiego. O ile 16,0% dyrektorów w wieku 35–42 uznało tę cechę za bardzo istotną, o tyle w każdej kolejnej grupie wiekowej odsetek ten spadał i u badanych w wieku 59–67 lat wynosił już tylko 2,1%. Kategoryczność osądów spadała wraz z wiekiem również w przypadku oceny znaczenia polskiego nazwiska (z 20,0% w przypadku najmłodszych do 6,3% w przypadku najstarszych badanych) i białego koloru skóry (z 12,0% u badanych w wieku 35–42 lata do 4,2% u badanych w wieku 59–67 lat). Najmłodsza grupa dyrektorów wyróżniała się również tym, że nieco rzadziej wskazywała na znaczenie znajomości historii Polski

(52,0% ocen, że czynnik ten ma znaczenie, przy około 65% dla pozostałych grup wiekowych) oraz posiadania obojga rodziców pochodzenia polskiego (48,0% wskazań, podczas gdy odsetek ten dla pozostałych kategorii wiekowych wynosił od 57% do 65%). Były to jednak różnice nieistotne statystycznie – wyróżnianie się grupy najmłodszych badanych mogło wynikać z jej małej liczebności względem pozostałych.

Respondenci pochodzący z różnych rodzajów miejscowości istotnie różnili się jedynie oceną istotności kryterium przestrzegania polskich obyczajów. Stanowi to kryterium polskości zdaniem 66,7% dyrektorów – mieszkańców dużych miast, 75,6% dyrektorów z małych i średnich miast oraz 81,9% badanych z obszarów wiejskich.

Mieszkańcy obszarów wiejskich nieco wyżej oceniali znaczenie jeszcze dwóch kryteriów, ale nie były to różnice istotne statystycznie. Częściej wskazywali na znaczenie wyznania katolickiego (38,3% przy 20,9% w przypadku mieszkańców małych i średnich miast oraz 13,7% w przypadku mieszkańców dużych miast). Warto zauważyć, że test Kruskala-Wallisa wykazał, że była to różnica na granicy istotności statystycznej. Podobną zależność dostrzeżono również w przypadku kryterium posiadania polskiego nazwisko (43,6% przy 33,7% u mieszkańców miast do 100 tys. mieszkańców i 31,4% u mieszkańców miast powyżej 100 tys. mieszkańców).

Rozkłady ocen dla pozostałych kryteriów we wszystkich grupach były bardzo zbliżone.

1.3. Poglądy dyrektorów na patriotyzm

Istotną kwestią dla konceptualizacji tematyki badawczej było wskazanie poglądów uczestników badania na problematykę patriotyzmu i jego miejsce w szkole. Innymi słowy, można powiedzieć, że celem analizowanego pytania było dostarczenie wiedzy, jaki patriotyzm jest preferowany przez dyrektorów szkół, co dla nich znaczy patriotyzm i jakie ma miejsce w edukacji szkolnej. Dyrektorzy najczęściej wskazywali, że patriotyzm powinien przekładać się na szacunek do innych narodów – tak wskazało blisko 96% badanych. O ponad trzy punkty procentowe mniej (92,3%) badanych deklaroowało, że jednym z głównych zadań szkoły powinno być kształtowanie postaw patriotycznych. Następną w kolejności odpowiedzią było przekonanie, że w szkole powinno się uczyć o tym, że dbanie o swoje najbliższe otoczenie (np. przez sprzątnięcie) jest również aktem patriotyzmu (91,5%). Najrzadziej dyrektorzy wskazywali, że chętnie nauczaliby postaw patriotycznych, ale nie w taki sposób, jak się tego od nich oczekuje (31,4%). Sugestia była tu w naturalny sposób skierowana do oczekiwań organów prowadzących, kuratorów i Ministerstwa. Następnie wskazano, że ilekroć rządzący zajmują się patriotyzmem w szkołach, „wychodzi z tego nieszczęście” (33,1%). Kolejną odpowiedź, mówiącą, że współcześnie pojęcie patriotyzmu jest „rozmyte”, wskazało już o ponad 14 punktów procentowych więcej osób – 47,2%. Szczegółowe analizy zawiera tabela poniżej.

Tabela 7. Poglądy dyrektorów na patriotyzm (dane w %)

	Zdecydowanie się zgadzam	Zgadzam się	Nie mam zdania	Nie zgadzam się	Zdecydowanie nie zgadzam się
Uważam, że patriotyzm powinien przekładać się na szacunek do innych narodów	35,1	61,0	2,6	1,3	0,0
Jednym z głównych zadań szkoły powinno być kształtowanie postaw patriotycznych	46,8	45,9	2,6	4,8	0,0
Uważam, że powinno się uczyć o tym, że dbanie o otoczenie (np. przez sprzątnięcie) jest aktem patriotyzmu	34,6	57,1	4,8	3,0	0,4
Uważam, że działalność w organizacjach skautingowych	31,6	55,8	8,2	3,95	0,4

	Zdecydowanie się zgadzam	Zgadzam się	Nie mam zdania	Nie zgadzam się	Zdecydowanie nie zgadzam się
pozytywnie wpływa na patriotyzm uczniów					
Uważam, że powinno się uczyć o tym, że oddanie życia za ojczyznę jest najwyższym aktem patriotyzmu	22,1	45,9	14,7	13,0	4,3
Uważam, że powinno się uczyć o tym, że płacenie podatków jest aktem patriotyzmu	14,75	49,45	17,7	16,5	1,7
Mam poczucie, że pojęcie patriotyzmu jest „rozmyte”	6,5	40,7	9,5	39,4	3,9
Ilekcio rządzący zajmują się patriotyzmem w szkołach, wychodzi z tego nieszczęście	9,5	23,4	27,3	35,9	9,5
Chętnie nauczyłbym postaw patriotycznych, ale nie w taki sposób, jak się tego ode mnie oczekuje	5,2	26,0	23,8	40,7	4,3

Dodatkowo odpowiedzi zostały zestawione w podziale na trzy zmienne: płeć, wiek i miejsce zamieszkania dyrektorów. Poszczególne twierdzenia oceniane były na skali Likerta, która jest wysoce rzetelna i na ogół uznawana za skalę ilościową. Pozwoliło to na dokonanie porównań za pomocą testów T-Studenta w przypadku płci oraz analiz wariacji w przypadku przedziałów wieku i miejsca zamieszkania.

Tabela 8. Poglądy dyrektorów na patriotyzm wg płci (dane w %)

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Uważam, że patriotyzm powinien przekładać się na szacunek do innych narodów	Kobieta	0,0	1,7	2,8	59,8	35,8
	Mężczyzna	0,0	0,0	1,9	65,4	32,7
Jednym z głównych zadań szkoły powinno być kształtowanie postaw patriotycznych	Kobieta	0,0	5,0	3,4	48,0	43,6
	Mężczyzna	0,0	3,8	0,0	38,5	57,7
Uważam, że powinno się uczyć o tym, że dbanie o otoczenie (np. przez sprzątanie) jest aktem patriotyzmu	Kobieta	0,6	3,4	5,6	55,3	35,2
	Mężczyzna	0,0	1,9	1,9	63,5	32,7
Uważam, że działalność w organizacjach skautingowych (Strzelec, harcerstwo, grupy survivalowe) pozytywnie wpływa na patriotyzm uczniów	Kobieta	0,6	3,9	9,5	56,4	29,6
	Mężczyzna	0,0	3,8	3,8	53,8	38,5
Uważam, że powinno się uczyć o tym, że oddanie życia za ojczyznę jest najwyższym aktem patriotyzmu	Kobieta	3,9	14,5	18,4	43,0	20,1
	Mężczyzna	5,8	7,7	1,9	55,8	28,8
	Kobieta	2,2	17,9	20,1	46,9	12,8

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Uważam, że powinno się uczyć o tym, że płacenie podatków jest aktem patriotyzmu	Mężczyzna	0,0	11,5	9,6	57,7	21,2
Mam poczucie, że pojęcie patriotyzmu jest „rozmyte”	Kobieta	5,0	41,3	9,5	36,9	7,3
	Mężczyzna	0,0	32,7	9,6	53,8	3,8
Ilekcio rządzący zajmują się patriotyzmem w szkołach, wychodzi z tego nieszczęście	Kobieta	3,4	34,6	30,7	21,2	10,1
	Mężczyzna	5,8	40,4	15,4	30,8	7,7
Chętnie nauczyłbym postaw patriotycznych, ale nie w taki sposób, jak się tego ode mnie oczekuje	Kobieta	5,6	42,5	23,5	22,9	5,6
	Mężczyzna	0,0	34,6	25,0	36,5	3,8

Przedstawiciele obydwu płci oceniali wszystkie twierdzenia w sposób bardzo zbliżony. Jedyną istotną statystycznie różnicę (istotność testu T-Studenta = 0,01) wykazano w przypadku opinii, czy powinno się uczyć o tym, że płacenie podatków jest aktem patriotyzmu. Mężczyźni wyraźnie częściej zgadzali (57,7% w stosunku do 46,9% w przypadku kobiet) i zdecydowanie zgadzali się z tym twierdzeniem (21,2% w stosunku do 12,8% w przypadku kobiet). Test T-Studenta wykazał również, że różnice w twierdzeniu, że powinno się uczyć o tym, że oddanie życia za ojczyznę jest najwyższym aktem patriotyzmu, są na granicy istotności (istotność testu T-Studenta = 0,051). Panowie skłaniali się ku temu twierdzeniu wyraźnie częściej (ogółem 84,6% odpowiedzi zgodnych z tym twierdzeniem przy analogicznym odsetku 63,1% w przypadku kobiet).

Pewne różnice były również widoczne w ocenie innych twierdzeń. Choć kobiety i mężczyźni równie często wskazywali, że jednym z głównych zadań szkoły powinno być kształtowanie postaw patriotycznych (91,6% wskazań w przypadku kobiet i 96,2% w przypadku mężczyzn), to mężczyźni

częściej zdecydowanie się z tym zgadzali (57,7% przy 43,6% w przypadku kobiet). Mężczyźni częściej mieli poczucie, że pojęcie patriotyzmu jest „rozmyte” (57,7% wskazań przy 44,1% w przypadku kobiet) oraz chętniej uczyliby patriotyzmu w inny sposób, niż jest to oczekiwane (40,4% przy 28,5% w przypadku kobiet). Były to jednak różnice nieistotne statystycznie, a w przypadku pozostałych twierdzeń opinie kobiet i mężczyzn były niemal identyczne.

Tabela 9. Poglądy dyrektorów na patriotyzm wg grup wieku (dane w %)

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Uważam, że patriotyzm powinien przekładać się na szacunek do innych narodów	35-43	0,0	0,0	0,0	68,0	32,0
	43-51	0,0	0,0	2,9	61,8	35,3
	51-59	0,0	3,3	3,3	64,4	28,9
	59-68	0,0	0,0	2,1	50,0	47,9
Jednym z głównych zadań szkoły powinno być kształtowanie postaw patriotycznych	35-47	0,0	0,0	8,0	56,0	36,0
	43-55	0,0	4,4	2,9	51,5	41,2
	51-63	0,0	6,7	1,1	42,2	50,0
	59-72	0,0	4,2	2,1	39,6	54,2
Uważam, że powinno się uczyć o tym, że dbanie o otoczenie (np. przez	35-45	0,0	0,0	8,0	52,0	40,0
	43-53	1,5	4,4	2,9	54,4	36,8

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
sprzątanie) jest aktem patriotyzmu	51-61	0,0	3,3	4,4	60,0	32,2
	59-70	0,0	2,1	6,3	58,3	33,3
Uważam, że działalność w organizacjach skautingowych (Strzelec, harcerstwo, grupy survivalowe) pozytywnie wpływa na patriotyzm uczniów	35-46	0,0	4,0	8,0	52,0	36,0
	43-54	1,5	4,4	7,4	55,9	30,9
	51-62	0,0	3,3	11,1	54,4	31,1
	59-71	0,0	4,2	4,2	60,4	31,3
Uważam, że powinno się uczyć o tym, że oddanie życia za ojczyznę jest najwyższym aktem patriotyzmu	35-44	4,0	16,0	20,0	40,0	20,0
	43-52	10,3	11,8	17,6	35,3	25,0
	51-60	1,1	13,3	12,2	54,4	18,9
	59-69	2,1	12,5	12,5	47,9	25,0
Uważam, że powinno się uczyć o tym, że płacenie podatków jest aktem patriotyzmu	35-42	4,0	20,0	32,0	32,0	12,0
	43-50	2,9	19,1	19,1	44,1	14,7

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
	51-58	1,1	16,7	13,3	55,6	13,3
	59-67	0,0	10,4	16,7	54,2	18,8
Mam poczucie, że pojęcie patriotyzmu jest „rozmyte”	35-48	4,0	40,0	4,0	36,0	16,0
	43-56	4,4	42,6	16,2	32,4	4,4
	51-64	4,4	34,4	3,3	52,2	5,6
	59-73	2,1	43,8	14,6	33,3	6,3
Ilekcroć rządzący zajmują się patriotyzmem w szkołach, wychodzi z tego nieszczęście	35-50	4,0	32,0	24,0	24,0	16,0
	43-58	4,4	35,3	33,8	14,7	11,8
	51-66	4,4	40,0	22,2	25,6	7,8
	59-75	2,1	31,3	29,2	31,3	6,3
Chętnie nauczyłbym postaw patriotycznych, ale nie w taki sposób, jak się tego ode mnie oczekuje	35-49	0,0	36,0	24,0	24,0	16,0
	43-57	7,4	35,3	29,4	19,1	8,8

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
	51-65	5,6	43,3	20,0	30,0	1,1
	59-74	0,0	45,8	22,9	29,2	2,1

Zgoda dotycząca poszczególnych poglądów na patriotyzm była zbliżona w każdej z wyszczególnionych kategorii wiekowych (35–42, 43–50, 51–58, 59–67). W żadnym przypadku analiza wariancji nie wykazała istotnych różnic.

Zestawienie odpowiedzi pokazuje jednak pewne niewielkie różnice, które okazały się być nieistotne statystycznie. Choć ponad 90% przedstawicieli każdej kategorii wiekowej uznało, że jednym z głównych zadań szkoły powinno być kształtowanie postaw patriotycznych, to kategoryczność tego twierdzenia rosła wraz z wiekiem badanych. Z twierdzeniem tym zdecydowanie zgadzało się 36,0% osób w wieku 35–42 lat, 41,2% w wieku 43–50 lat, 50,0% badanych w wieku 51–58 lat i 54,2% respondentów w wieku 59–67 lat. Z kolei zgoda z twierdzeniem, że powinno się uczyć o tym, że płacenie podatków jest aktem patriotyzmu, rosła wraz z wiekiem (44,0% odpowiedzi pozytywnych w grupie 35–42 lata, 58,8% w grupie 43–50 lat, 68,9% w grupie 51–58 lat i aż 72,9% w najstarszej kategorii wiekowej). Najmłodsza kategoria badanych wyróżniła się, nieco częściej deklarując, że chętnie nauczyłaby postaw patriotycznych, ale nie w taki sposób, jak się tego od niej oczekuje (40,0% deklaracji przy około 30% w przypadku pozostałych grup), oraz oceniając, że ilekroć rządzący zajmują się patriotyzmem w szkołach, wychodzi z tego nieszczęście (40,0% wskazań przy około 30% w przypadku pozostałych kategorii wiekowych).

Tabela 10. Poglądy dyrektorów na patriotyzm wg miejsca zamieszkania (dane w %)

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Uważam, że patriotyzm powinien przekładać się na szacunek do innych narodów	wieś/osada	0,0	1,1	3,2	62,8	33,0
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	1,6	63,5	34,9
	50-100 tys.	0,0	4,3	0,0	60,9	34,8
	100-250 tys.	0,0	4,3	0,0	43,5	52,2
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	55,6	44,4
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	10,5	68,4	21,1
Jednym z głównych zadań szkoły powinno być kształtowanie postaw patriotycznych	wieś/osada	0,0	4,3	3,2	38,3	54,3
	miasto do 50 tys.	0,0	6,3	1,6	50,8	41,3
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	60,9	39,1
	100-250 tys.	0,0	4,3	4,3	52,2	39,1
	250-500 tys.	0,0	11,1	0,0	33,3	55,6
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	5,3	47,4	42,1
Uważam, że powinno się uczyć o tym, że dbanie o otoczenie (np. przez sprzątanie) jest aktem patriotyzmu	wieś/osada	1,1	3,2	3,2	52,1	40,4
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	7,9	60,3	30,2
	50-100 tys.	0,0	0,0	4,3	52,2	43,5
	100-250 tys.	0,0	4,3	8,7	52,2	34,8
	250-500 tys.	0,0	22,2	0,0	66,7	11,1
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	78,9	21,1

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Uważam, że działalność w organizacjach skautingowych (Strzelec, harcerstwo, grupy survivalowe) pozytywnie wpływa na patriotyzm uczniów	wieś/osada	1,1	2,1	5,3	55,3	36,2
	miasto do 50 tys.	0,0	3,2	9,5	60,3	27,0
	50-100 tys.	0,0	4,3	17,4	43,5	34,8
	100-250 tys.	0,0	4,3	8,7	56,5	30,4
	250-500 tys.	0,0	22,2	11,1	33,3	33,3
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	5,3	68,4	21,1
Uważam, że powinno się uczyć o tym, że oddanie życia za ojczyznę jest najwyższym aktem patriotyzmu	wieś/osada	4,3	10,6	8,5	53,2	23,4
	miasto do 50 tys.	7,9	9,5	19,0	41,3	22,2
	50-100 tys.	0,0	13,0	17,4	39,1	30,4
	100-250 tys.	4,3	17,4	26,1	34,8	17,4
	250-500 tys.	0,0	33,3	22,2	22,2	22,2
	pow. 500 tys.	0,0	21,1	10,5	57,9	10,5
Uważam, że powinno się uczyć o tym, że płacenie podatków jest aktem patriotyzmu	wieś/osada	1,1	17,0	21,3	48,9	11,7
	miasto do 50 tys.	0,0	15,9	17,5	50,8	15,9
	50-100 tys.	13,0	13,0	13,0	43,5	17,4
	100-250 tys.	0,0	17,4	13,0	43,5	26,1
	250-500 tys.	0,0	22,2	0,0	66,7	11,1
	pow. 500 tys.	0,0	15,8	21,1	52,6	10,5
	wieś/osada	5,3	46,8	9,6	31,9	6,4

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Mam poczucie, że pojęcie patriotyzmu jest „rozmyte”	miasto do 50 tys.	3,2	33,3	12,7	46,0	4,8
	50-100 tys.	8,7	43,5	4,3	30,4	13,0
	100-250 tys.	0,0	30,4	8,7	56,5	4,3
	250-500 tys.	0,0	33,3	0,0	66,7	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	31,6	10,5	47,4	10,5
Ilekróć rządzący zajmują się patriotyzmem w szkołach, wychodzi z tego nieszczęście	wieś/osada	3,2	44,7	29,8	14,9	7,4
	miasto do 50 tys.	1,6	30,2	27,0	30,2	11,1
	50-100 tys.	13,0	39,1	17,4	26,1	4,3
	100-250 tys.	4,3	21,7	30,4	26,1	17,4
	250-500 tys.	0,0	33,3	33,3	22,2	11,1
	pow. 500 tys.	5,3	26,3	21,1	36,8	10,5
Chętnie nauczyłbym postaw patriotycznych, ale nie w taki sposób, jak się tego ode mnie oczekuje	wieś/osada	4,3	46,8	22,3	25,5	1,1
	miasto do 50 tys.	3,2	38,1	30,2	22,2	6,3
	50-100 tys.	17,4	34,8	13,0	21,7	13,0
	100-250 tys.	0,0	34,8	21,7	34,8	8,7
	250-500 tys.	0,0	33,3	44,4	22,2	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	36,8	15,8	36,8	10,5

Poglądy dyrektorów na patriotyzm kształtowały się w sposób dość zróżnicowany ze względu na miejsce ich zamieszkania. W przypadku dwóch twierdzeń: (i) mam poczucie, że pojęcie patriotyzmu jest rozmyte oraz (ii) ilekroć rządzący zajmują się patriotyzmem w szkołach, wychodzi z tego nieszczęście – różnice te okazały się być istotne statystycznie. Zgoda z obydwoma twierdzeniami wyraźnie rosła wraz z wielkością miejscowości zamieszkania badanych. Z twierdzeniem, że pojęcie patriotyzmu jest rozmyte, zgadza się: 38,3% respondentów mieszkających na obszarach wiejskich; 48,8% z miast do 100 tys. mieszkańców i 60,8% z miast powyżej 100 tys. Z kolei z twierdzeniem, że ilekroć rządzący zajmują się patriotyzmem w szkołach, wychodzi z tego nieszczęście, zgadza się 22,3% respondentów mieszkających na obszarach wiejskich; 38,4% z miast do 100 tys. mieszkańców i 43,1% z miast powyżej 100 tys. Dyrektorzy pochodzący z większych miejscowości są również bardziej skłonni do nauczania postaw patriotycznych, ale nie w taki sposób, jak się od nich tego oczekuje (26,6% zgód w grupie mieszkańców wsi; 30,2% w grupie mieszkańców miast do 100 tys. mieszkańców i 41,2% w grupie mieszkańców największych miast). Nie była to jednak zależność istotna statystycznie.

W przypadku twierdzenia, że powinno się uczyć o tym, że oddanie życia za ojczyznę jest najwyższym aktem patriotyzmu, widoczna jest zależność odwrotna. Najczęściej z twierdzeniem tym zgadzają się dyrektorzy z obszarów wiejskich (76,6% zgód), rzadziej z małych i średnich miast (65,1%), a najrzadziej z dużych miast (56,9%). Nie były to jednak różnice istotne statystycznie.

W przypadku pozostałych twierdzeń różnice pomiędzy poszczególnymi grupami badanych były nieznaczne. Działo się tak zwłaszcza w przypadku twierdzeń, z którymi zgadzali się niemal wszyscy respondenci: „Jednym z głównych zadań szkoły powinno być kształtowanie postaw patriotycznych”, „Uważam, że patriotyzm powinien przekładać się na szacunek do innych narodów”, „Uważam, że powinno się uczyć o tym, że dbanie o otoczenie (np. przez sprzątanie) jest aktem patriotyzmu” oraz „Uważam, że działalność w organizacjach skautingowych (Strzelec, harcerstwo, grupy survivalowe) pozytywnie wpływa na patriotyzm uczniów”. Zbliżony odsetek badanych w każdej z grup uważa też, że powinno się uczyć o tym, że płacenie podatków jest aktem patriotyzmu.

1.4. Opinie o cechach Polaków

Następną kwestią były przekonania personelu szkolnego na temat cech przypisywanych Polakom⁶. Problemy tego typu nazywane są w literaturze przedmiotu autostereotypami⁷. Zagadnienie to stanowi problem badany m.in. przez CBOS⁸. W module dyrektorów odpowiedzi były następujące: Najwięcej badanych wskazało, że cechą charakterystyczną Polaków jest umiłowanie wolności. Z tą odpowiedzią zgodziło bądź zdecydowanie zgodziło się łącznie 92,8% badanych. Następnie wskazano na przywiązanie do życia rodzinnego – 90,9%. Kolejne odpowiedzi dotyczyły solidarności w zagrożeniu (łącznie 89,2%) i patriotyzmu (88,8%). Zdecydowana większość badanych podkreślała także zaradność/przedsiębiorczość (86,7%) i pracowitość (84,5%). Najmniej badanych uważało, że Polacy charakteryzują się antysemityzmem (27,9%). Na nietolerancję Polaków wobec tzw. mniejszości seksualnych łącznie wskazało 39,4% badanych. Szczegółowe analizy zawiera tabela Cechy Polaków w opinii dyrektorów szkół.

Tabela 11. Cechy Polaków w opinii dyrektorów szkół (dane w %)

	Zdecydowanie zgadzam się	Raczej zgadzam się	Raczej nie zgadzam się	Zdecydowanie nie zgadzam się	Trudno powiedzieć
Umiłowanie wolności	46,4	46,4	3,4	1,3	2,6
Przywiązanie do życia rodzinnego	37,3	53,6	4,7	0,4	3,9
Solidarność w zagrożeniu	45,9	43,3	6,0	0,4	4,3
Patriotyzm	29,6	59,2	7,3	0,9	3,0
Zaradność/przedsiębiorczość	27,0	59,7	8,2	0,4	4,7
Pracowitość	20,6	63,9	8,6	0,4	6,4

6 Por. B. Malinowski, *A Scientific Theory of Culture (and Other Essays)*, Chapel Hill 1944 .

7 M.A. Hogg, J.C. Turner, *Intergroup behaviour, self-stereotyping and the salience of social categories*, *British Journal of Social Psychology* 1987, 26(4), s. 325–340.

8 Autoportret Polaków i postrzegany dystans kulturowy wobec sąsiadów, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_126_15.PDF (dostęp: 23.07.2024).

	Zdecydowanie zgadzam się	Raczej zgadzam się	Raczej nie zgadzam się	Zdecydowanie nie zgadzam się	Trudno powiedzieć
Tolerancja wobec innych narodów	18,9	56,7	15,0	5,2	4,3
Narzekanie i krytykowanie	32,6	42,1	11,2	6,4	7,7
Tolerancja wobec mniejszości narodowych i etnicznych mieszkających w Polsce	16,3	56,2	18,5	3,9	5,2
Tolerancja religijna	14,2	52,8	19,7	6,4	6,9
Przywiązanie do religii	18,0	48,9	19,3	2,1	11,6
Nietolerancja wobec mniejszości seksualnych	9,4	30,0	29,6	10,3	20,6
Niechęć wobec Żydów (antysemityzm)	5,6	22,3	35,2	17,2	19,7

Odpowiedzi zostały zestawione w podziale na trzy zmienne: płeć, wiek i miejsce zamieszkania dyrektorów. Poszczególne twierdzenia oceniane były na skali Likerta (odpowieź „Trudno powiedzieć” uznano za środek skali). Pozwoliło to na dokonanie porównań za pomocą testów bazujących na porównywaniu wariancji odpowiedzi. W przypadku płci zastosowano test T-Studenta służący do porównywania dwóch grup, zaś w przypadku przedziałów wieku i miejsca zamieszkania zastosowano analizę wariancji.

Tabela 12. Cechy Polaków w opinii dyrektorów szkół wg płci (dane w %)

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Umięrowanie wolności	Kobieta	1,1	3,4	2,8	46,9	45,8
	Mężczyzna	1,9	3,8	0,0	46,2	48,1
Przywiązanie do życia rodzinnego	Kobieta	0,6	5,0	3,9	53,1	37,4
	Mężczyzna	0,0	3,8	1,9	57,7	36,5
Solidarność w zagrożeniu	Kobieta	0,6	6,1	4,5	43,6	45,3
	Mężczyzna	0,0	5,8	1,9	44,2	48,1
Patriotyzm	Kobieta	1,1	7,8	2,8	61,5	26,8
	Mężczyzna	0,0	5,8	1,9	53,8	38,5
Zaradność/przedsiębiorczość	Kobieta	0,0	9,5	5,0	59,8	25,7
	Mężczyzna	1,9	3,8	1,9	61,5	30,8
Pracowitość	Kobieta	0,6	10,6	6,7	63,7	18,4
	Mężczyzna	0,0	1,9	3,8	67,3	26,9
Tolerancja wobec innych narodów	Kobieta	6,1	15,6	5,0	55,3	17,9
	Mężczyzna	1,9	13,5	0,0	63,5	21,2
Narzekanie i krytykowanie	Kobieta	7,3	10,6	8,4	41,3	32,4
	Mężczyzna	3,8	13,5	3,8	46,2	32,7
Tolerancja wobec mniejszości narodowych i etnicznych mieszkających w Polsce	Kobieta	3,9	19,6	5,0	55,3	16,2
	Mężczyzna	3,8	15,4	3,8	61,5	15,4
Przywiązanie do religii	Kobieta	1,7	20,7	11,2	49,2	17,3

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
	Mężczyzna	3,8	15,4	11,5	50,0	19,2
Tolerancja religijna	Kobieta	7,8	20,7	7,3	50,3	14,0
	Mężczyzna	1,9	17,3	3,8	63,5	13,5
Nietolerancja wobec mniejszości seksualnych	Kobieta	10,6	27,4	22,3	31,8	7,8
	Mężczyzna	9,6	38,5	13,5	25,0	13,5
Niechęć wobec Żydów (antysemityzm)	Kobieta	18,4	31,8	22,3	22,9	4,5
	Mężczyzna	13,5	48,1	9,6	21,2	7,7

Oceny poszczególnych twierdzeń okazały się znacznie mniej zróżnicowane ze względu na płeć. Jedynie ocena pracowitości była istotnie statystycznie różna (istotność testu T-Studenta = 0,016). Mężczyźni wyraźnie częściej zdecydowanie zgadzali się z tym twierdzeniem (94,2%, w tym 26,9% zdecydowanych zgód) niż kobiety (82,1%, w tym 18,4% odpowiedzi zdecydowanych).

W przypadku części pozostałych twierdzeń można dostrzec pewne niewielkie różnice w odpowiedziach kobiet i mężczyzn, mimo że nie są one istotne statystycznie. Mężczyźni nieco częściej uważali, że Polacy charakteryzują się tolerancją wobec innych narodów (84,6% wskazań przy 73,2% w przypadku kobiet) oraz tolerancją religijną (76,9% w stosunku do 64,2% w grupie kobiet). Mężczyźni częściej oceniali również, że Polaków cechuje zaradność/przedsiębiorczość (92,3% wskazań przy 85,5% u kobiet). W przypadku pozostałych twierdzeń oceny kobiet i mężczyzn układały się niemal identycznie.

Tabela 13. Cechy Polaków w opinii dyrektorów szkół wg grup wieku (dane w %)

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Umiłowanie wolności	35-50	4,0	0,0	0,0	52,0	44,0

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
	43-58	2,9	5,9	4,4	52,9	33,8
	51-66	0,0	2,2	2,2	43,3	52,2
	59-75	0,0	4,2	0,0	41,7	54,2
Przywiązanie do życia rodzinnego	35-52	0,0	4,0	0,0	52,0	44,0
	43-60	0,0	7,4	5,9	52,9	33,8
	51-68	1,1	3,3	2,2	54,4	38,9
	59-77	0,0	4,2	4,2	56,3	35,4
Solidarność w zagrożeniu	35-48	0,0	4,0	4,0	48,0	44,0
	43-56	1,5	7,4	4,4	45,6	41,2
	51-64	0,0	6,7	4,4	45,6	43,3
	59-73	0,0	4,2	2,1	35,4	58,3
Patriotyzm	35-53	0,0	8,0	0,0	56,0	36,0

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
	43-61	2,9	10,3	2,9	61,8	22,1
	51-69	0,0	5,6	4,4	57,8	32,2
	59-78	0,0	6,3	0,0	62,5	31,3
Zaradność/przedsiębiorczość	35-49	4,0	4,0	0,0	56,0	36,0
	43-57	0,0	10,3	7,4	55,9	26,5
	51-65	0,0	7,8	4,4	62,2	25,6
	59-74	0,0	8,3	2,1	64,6	25,0
Tolerancja wobec innych narodów	35-42	4,0	4,0	4,0	52,0	36,0
	43-50	4,4	19,1	8,8	57,4	10,3
	51-58	5,6	16,7	2,2	58,9	16,7
	59-67	6,3	12,5	0,0	56,3	25,0
Narzekanie i krytykowanie	35-51	16,0	20,0	4,0	36,0	24,0

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
	43-59	8,8	13,2	10,3	35,3	32,4
	51-67	5,6	10,0	5,6	43,3	35,6
	59-76	0,0	6,3	8,3	54,2	31,3
Tolerancja wobec mniejszości narodowych i etnicznych mieszkających w Polsce	35-43	8,0	8,0	4,0	40,0	40,0
	43-51	4,4	26,5	7,4	52,9	8,8
	51-59	2,2	14,4	3,3	64,4	15,6
	59-68	4,2	20,8	4,2	56,3	14,6
Przywiązanie do religii	35-54	4,0	28,0	4,0	44,0	20,0
	43-62	1,5	19,1	13,2	45,6	20,6
	51-70	2,2	15,6	13,3	52,2	16,7
	59-79	2,1	22,9	8,3	52,1	14,6
Tolerancja religijna	35-44	0,0	16,0	8,0	44,0	32,0

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
	43-52	8,8	25,0	10,3	48,5	7,4
	51-60	7,8	13,3	5,6	56,7	16,7
	59-69	4,2	27,1	2,1	58,3	8,3
Pracowitość	35-45	0,0	4,0	4,0	56,0	36,0
	43-53	1,5	16,2	4,4	58,8	19,1
	51-61	0,0	5,6	11,1	65,6	17,8
	59-70	0,0	6,3	0,0	75,0	18,8
Nietolerancja wobec mniejszości seksualnych	35-46	8,0	36,0	20,0	28,0	8,0
	43-54	11,8	25,0	23,5	30,9	8,8
	51-62	11,1	32,2	20,0	30,0	6,7
	59-71	8,3	29,2	16,7	31,3	14,6
Niechęć wobec Żydów (antysemityzm)	35-47	32,0	36,0	16,0	12,0	4,0

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
	43-55	20,6	27,9	19,1	27,9	4,4
	51-63	10,0	43,3	22,2	22,2	2,2
	59-72	18,8	31,3	16,7	20,8	12,5

Opinie dotyczące cech Polaków okazały się być wysoce zróżnicowane ze względu na wiek, który polaryzował oceny w ramach czterech opinii. W celu określenia, które konkretnie grupy różnią się od których, zastosowano test post hoc Gamesa-Howella, który dobrze sprawdza się przy małej liczbie nierównolicznych grup i zaburzeniu jednorodności wariancji (które wystąpiło w przypadku dwóch opinii – „Tolerancja religijna” oraz „Narzekanie i krytykowanie”).

W przypadku twierdzenia „Tolerancja wobec mniejszości narodowych i etnicznych mieszkających w Polsce” oraz „Narzekanie i krytykowanie” testy wykazały istotne statystycznie różnice (istotność analizy wariancji kolejno 0,037 i 0,031), ale testy post-hoc nie potrafiły wskazać konkretnych różniących się od siebie grup. Choć badani w różnym wieku uważali, że typową cechą Polaków jest tolerancja wobec mniejszości narodowych i etnicznych mieszkających w Polsce, to różnili się zdecydowaniem w ocenie tego twierdzenia. Badani w wieku 35–42 lat znacznie częściej niż pozostali wybierali odpowiedź „Zdecydowanie się zgadzam” (40,0% wskazań przy 8,8% w przypadku kategorii 43–50 lat; 15,6% w grupie 51–58 lat i 14,6% w grupie 59–67 lat). Należy jednak pamiętać, że najmłodszy badani byli znacznie mniej liczni niż przedstawiciele pozostałych kategorii wiekowych. W przypadku „Narzekania i krytykowania” zgoda wzrastała liniowo wraz z wiekiem badanych (odsetek zgadzających się z tą opinią wynosił: 60,0% w grupie badanych w wieku 35–42 lata; 67,6% w grupie z przedziału 43–50 lat; 78,9% w grupie 51–58 lat i 85,4% w kategorii 59–67 lat).

Zgodnie z wynikiem testu Gamesa-Howella ocena tolerancji religijnej Polaków różniła jedynie grupy 35–42 lata i 43–50 lat. Z twierdzeniem o tolerancji religijnej zgadza się aż 76,0% najmłodszych badanych (w tym aż 32,0% zdecydowanie się zgadza), zaś wśród osób w wieku 43–50 lat już tylko 55,9% (w tym 7,4% zdecydowanie). Oceny pozostałych grup wiekowych uplasowały się pośrodku – z twierdzeniem zgodziło się 73,3% respondentów w wieku 51–58 lat i 66,7% w wieku 59–67 lat. W

przypadku „Umiłowania wolności” istotnie statystycznie różniły się kategorie wiekowe 43–50 lat i 51–58 lat. W tej pierwszej z twierdzeniem zgodziło się 86,8% respondentów (w tym 33,8% zdecydowanie się zgodziło), zaś w tej drugiej – aż 95,6% (w tym 52,2% zdecydowanie). Odpowiedzi przedstawicieli najmłodszej i najstarszej kategorii wiekowej były podobne – odsetek zgód z twierdzeniem o umiłowaniu wolności wynosił kolejno 96,0% (w tym 44,0% zdecydowanie) i 95,8% (w tym 54,2% zdecydowanie).

Tabela 14. Cechy Polaków w opinii dyrektorów szkół wg miejsca zamieszkania (dane w %)

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Umiłowanie wolności	wieś/osada	1,1	2,1	4,3	42,6	50,0
	miasto do 50 tys.	0,0	4,8	1,6	57,1	36,5
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	39,1	60,9
	100-250 tys.	8,7	8,7	0,0	39,1	43,5
	250-500 tys.	0,0	11,1	0,0	55,6	33,3
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	47,4	52,6
Przywiązanie do życia rodzinnego	wieś/osada	0,0	3,2	4,3	52,1	40,4
	miasto do 50 tys.	0,0	3,2	0,0	63,5	33,3
	50-100 tys.	0,0	4,3	0,0	47,8	47,8
	100-250 tys.	4,3	4,3	13,0	47,8	30,4
	250-500 tys.	0,0	22,2	0,0	55,6	22,2
	pow. 500 tys.	0,0	10,5	5,3	47,4	36,8
Solidarność w zagrożeniu	wieś/osada	1,1	5,3	6,4	45,7	41,5
	miasto do 50 tys.	0,0	4,8	1,6	38,1	55,6

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
	50-100 tys.	0,0	4,3	4,3	30,4	60,9
	100-250 tys.	0,0	17,4	0,0	47,8	34,8
	250-500 tys.	0,0	0,0	11,1	66,7	22,2
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	0,0	52,6	42,1
Patriotyzm	wieś/osada	1,1	5,3	3,2	54,3	36,2
	miasto do 50 tys.	0,0	3,2	1,6	69,8	25,4
	50-100 tys.	0,0	4,3	0,0	60,9	34,8
	100-250 tys.	4,3	21,7	8,7	52,2	13,0
	250-500 tys.	0,0	22,2	0,0	55,6	22,2
	pow. 500 tys.	0,0	10,5	0,0	63,2	26,3
Zaradność przedsiębiorczość	wieś/osada	1,1	7,4	7,4	56,4	27,7
	miasto do 50 tys.	0,0	6,3	3,2	63,5	27,0
	50-100 tys.	0,0	4,3	0,0	60,9	34,8
	100-250 tys.	0,0	13,0	4,3	56,5	26,1
	250-500 tys.	0,0	11,1	0,0	77,8	11,1
	pow. 500 tys.	0,0	15,8	0,0	63,2	21,1
Pracowitość	wieś/osada	0,0	8,5	7,4	64,9	19,1
	miasto do 50 tys.	1,6	7,9	3,2	65,1	22,2
	50-100 tys.	0,0	4,3	0,0	60,9	34,8

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
	100-250 tys.	0,0	8,7	13,0	60,9	17,4
	250-500 tys.	0,0	11,1	11,1	66,7	11,1
	pow. 500 tys.	0,0	15,8	5,3	68,4	10,5
Tolerancja wobec innych narodów	wieś/osada	5,3	16,0	5,3	53,2	20,2
	miasto do 50 tys.	4,8	12,7	4,8	65,1	12,7
	50-100 tys.	0,0	8,7	0,0	60,9	30,4
	100-250 tys.	13,0	26,1	4,3	34,8	21,7
	250-500 tys.	11,1	0,0	0,0	77,8	11,1
	pow. 500 tys.	0,0	21,1	0,0	63,2	15,8
Narzekanie i krytykowanie	wieś/osada	6,4	9,6	7,4	38,3	38,3
	miasto do 50 tys.	3,2	14,3	7,9	42,9	31,7
	50-100 tys.	17,4	8,7	8,7	34,8	30,4
	100-250 tys.	8,7	13,0	4,3	43,5	30,4
	250-500 tys.	11,1	11,1	11,1	66,7	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	10,5	5,3	57,9	26,3
Tolerancja wobec mniejszości narodowych i etnicznych mieszkających w Polsce	wieś/osada	4,3	16,0	7,4	56,4	16,0
	miasto do 50 tys.	3,2	19,0	4,8	61,9	11,1
	50-100 tys.	0,0	8,7	0,0	56,5	34,8
	100-250 tys.	8,7	39,1	4,3	30,4	17,4

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
	250-500 tys.	11,1	0,0	0,0	77,8	11,1
	pow. 500 tys.	0,0	26,3	0,0	63,2	10,5
Przywiązanie do religii	wieś/osada	0,0	14,9	9,6	51,1	24,5
	miasto do 50 tys.	1,6	20,6	12,7	55,6	9,5
	50 -100 tys.	4,3	13,0	0,0	52,2	30,4
	100-250 tys.	8,7	26,1	17,4	39,1	8,7
	250-500 tys.	0,0	33,3	44,4	11,1	11,1
	pow. 500 tys.	5,3	31,6	5,3	47,4	10,5
Tolerancja religijna	wieś/osada	6,4	16,0	9,6	55,3	12,8
	miasto do 50 tys.	6,3	23,8	4,8	54,0	11,1
	50-100 tys.	0,0	13,0	0,0	56,5	30,4
	100-250 tys.	13,0	26,1	4,3	39,1	17,4
	250-500 tys.	11,1	0,0	22,2	55,6	11,1
	pow. 500 tys.	5,3	36,8	0,0	52,6	5,3
Nietolerancja wobec mniejszości seksualnych	wieś/osada	8,5	24,5	22,3	36,2	8,5
	miasto do 50 tys.	7,9	38,1	14,3	30,2	9,5
	50-100 tys.	21,7	39,1	21,7	13,0	4,3
	100-250 tys.	8,7	26,1	26,1	17,4	21,7
	250-500 tys.	0,0	22,2	55,6	22,2	0,0

		Zdecydowanie się nie zgadzam	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
	pow. 500 tys.	21,1	26,3	5,3	42,1	5,3
Niechęć wobec Żydów (antysemityzm)	wieś/osada	16,0	31,9	22,3	26,6	3,2
	miasto do 50 tys.	9,5	44,4	17,5	20,6	7,9
	50-100 tys.	47,8	17,4	21,7	8,7	4,3
	100-250 tys.	17,4	30,4	17,4	21,7	13,0
	250-500 tys.	11,1	44,4	33,3	11,1	0,0
	pow. 500 tys.	15,8	47,4	5,3	31,6	0,0

Badani z obszarów wiejskich oraz małych i średnich miast – wyraźnie częściej niż mieszkańcy dużych miast – zgadzali się z tym, że Polacy wykazują przywiązanie do życia rodzinnego (92,6% zgód w grupie mieszkańców wsi i 96,5% w grupie mieszkańców małych i średnich miast przy 80,4% w przypadku mieszkańców dużych miast). Grupy te częściej wskazywały również na patriotyzm (kolejno 90,4% i 95,3%, przy 76,5% w przypadku mieszkańców miast powyżej 100 tys. mieszkańców) oraz przywiązanie do religii (75,5% i 69,8%, przy 47,1% w przypadku mieszkańców dużych miast) jako cechy Polaków. Były to różnice istotnie statystycznie.

Osoby z miast powyżej 100 tys. mieszkańców niżej niż pozostali badani oceniali występowanie u Polaków takich cech, jak: (i) tolerancja wobec innych narodów (73,4% wskazań w grupie mieszkańców obszarów wiejskich i 81,4% w grupie mieszkańców małych i średnich miast, przy 70,6% w przypadku mieszkańców dużych miast), (ii) tolerancja wobec mniejszości narodowych i etnicznych mieszkających w Polsce (kolejno 72,3% i 77,9%, przy 64,7% u mieszkańców miast powyżej 100 tys. mieszkańców), (iii) tolerancja religijna (68,1% i 70,9%, przy 58,8% w przypadku mieszkańców dużych miast), (iv) pracowitość (84,0% i 89,5%, przy 78,4% u mieszkańców dużych miast), (v) umiłowanie wolności (92,6% i 95,3%, przy 90,2%), (vi) przywiązanie do życia rodzinnego (92,6% i 96,5%, przy 80,4%). Były to jednak różnice nieistotne statystycznie.

Narzekanie i krytykowanie Polaków częściej dostrzegają dyrektorzy mieszkający na wsi (różnice te są jednak widoczne dopiero po podliczeniu średnich odpowiedzi). Nietolerancję wobec mniejszości

seksualnych rzadziej niż inni dostrzegają mieszkańcy miast do 100 tys. mieszkańców (33,7% wskazań, przy 44,7% w przypadku mieszkańców wsi i 39,2% w przypadku mieszkańców dużych miast). Z kolei solidarność w zagrożeniu (93,0% wskazań, przy 87,2% w przypadku mieszkańców wsi i 88,2% w przypadku mieszkańców dużych miast) oraz zaradność/przedsiębiorczość (91,9% wskazań, przy kolejno: 84,0% u badanych z obszarów wiejskich i 84,3% u badanych z miast powyżej 100 tys. mieszkańców) dostrzegają oni częściej. Były to jednak różnice nieistotne statystycznie.

1.5. Swojskość i obcość

Swojskość i obcość to kategorie ważne, wręcz konstytutywne dla tworzenia się grup społecznych i bardziej złożonych konstelacji społecznych, jak grupa etniczna czy nawet naród⁹. Stanowią one podstawę kategoryzacji jednostek na członków należących do danej grupy i nienależących do niej. Wnioski z pytania „Kogo może Pan/Pani zaliczyć do swojej, a kogo do obcej grupy?” są następujące: Najwięcej, bo kolejno 100,0% i 94% badanych wskazywało, że Polacy i katolicy przynależą do kategorii swoich. Jest to pewna oczywistość, aczkolwiek zauważalny w tych wynikach jest symptom przemian religijności – 6% badanych dyrektorów szkół wskazało katolików jako grupę obcą. Następne odpowiedzi dotyczyły traktowania jako swoich takich grup, jak Czesi (81,1%), Tatarzy polscy (79,4%), Słowacy 79,4% czy Ukraińcy (77,7%). Tę ostatnią grupę wskazano jako swoją najprawdopodobniej z powodu momentu badania (zima 2022/2023 roku), czyli po agresji Rosji na Ukrainę i – co istotne – przed ochłodzeniem stosunków polsko-ukraińskich¹⁰. W związku z agresją Rosji również sami Rosjanie zostali wymienieni na piątym od końca miejscu, ze zdecydowaną większością wskazań, że są obcy. Wśród grup obcych natomiast najczęściej wymieniano Arabów (88,4%), muzułmanów (85%), Wietnamczyków (81,5%) i Hindusów (80,3%). Szczegółowe analizy zawiera tabela Podział grup narodowych, etnicznych i religijnych na swoich i obcych.

Tabela 15. Podział grup narodowych, etnicznych i religijnych na swoich i obcych (dane w %)

	Swoi	Obcy
Polacy	100,0	0,0
katolicy	94,0	6,0
Czesi	81,1	18,9
Tatarzy polscy	79,4	20,6
Słowacy	79,4	20,6
Ukraińcy	77,7	22,3

9. E. Nowicka, *Swojskość i obcość jako kategorie socjologicznej analizy*, [w]: *Swoi i obcy*, Taż (red.), Instytut Socjologii, Warszawa 1990.

10 Ekspert: rząd w Kijowie zaostrza retorykę, aby pokazać społeczeństwu, że twardo broni interesów Ukrainy, <https://www.pap.pl/aktualnosci/ekspert-rzad-w-kijowie-zaostrza-retoryke-aby-pokazac-spoleszczenstwu-ze-twardo-broni> (dostęp: 23.07.2024).

	Swoi	Obcy
Litwini	75,5	24,5
prawosławni	73,0	27,0
Łemkowie	69,5	30,5
Węgrzy	67,0	33,0
Żydzi	60,5	39,5
Romowie	46,8	53,2
Niemcy	39,5	60,5
Białorusini	38,6	61,4
Rosjanie	21,5	78,5
Hindusi	19,7	80,3
Wietnamczycy	18,5	81,5
muzułmanie	15,0	85,0
Arabowie	11,6	88,4

Odpowiedzi respondentów zostały zestawione z ich płcią, wiekiem i miejscem zamieszkania.

Ponieważ analizowana zmienna miała charakter dwuwartościowy, do porównań zastosowano prosty test chi-kwadrat.

Tabela 16. Podział grup narodowych, etnicznych i religijnych na swoich i obcych wg płci (dane w %)

		Swoi	Obcy
Polacy	Kobieta	100,0	0,0
	Mężczyzna	100,0	0,0
katolicy	Kobieta	95,0	5,0
	Mężczyzna	92,3	7,7
Czesi	Kobieta	82,7	17,3

		Swoi	Obcy
	Mężczyzna	76,9	23,1
Tatarzy polscy	Kobieta	75,4	24,6
	Mężczyzna	94,2	5,8
Słowacy	Kobieta	79,9	20,1
	Mężczyzna	78,8	21,2
Ukraińcy	Kobieta	79,3	20,7
	Mężczyzna	73,1	26,9
Litwini	Kobieta	75,4	24,6
	Mężczyzna	76,9	23,1
prawosławni	Kobieta	69,8	30,2
	Mężczyzna	84,6	15,4
Łemkowie	Kobieta	67,6	32,4
	Mężczyzna	76,9	23,1
Węgrzy	Kobieta	65,4	34,6
	Mężczyzna	73,1	26,9
Żydzi	Kobieta	59,2	40,8
	Mężczyzna	65,4	34,6
Romowie	Kobieta	43,6	56,4
	Mężczyzna	57,7	42,3
Niemcy	Kobieta	38,0	62,0
	Mężczyzna	44,2	55,8
Białorusini	Kobieta	34,6	65,4
	Mężczyzna	51,9	48,1

		Swoi	Obcy
Rosjanie	Kobieta	19,6	80,4
	Mężczyzna	26,9	73,1
Hindusi	Kobieta	12,8	87,2
	Mężczyzna	17,3	82,7
Karaimi	Kobieta	17,9	82,1
	Mężczyzna	25,0	75,0
Wietnamczycy	Kobieta	17,9	82,1
	Mężczyzna	19,2	80,8
muzułmanie	Kobieta	14,0	86,0
	Mężczyzna	17,3	82,7
Arabowie	Kobieta	10,6	89,4
	Mężczyzna	13,5	86,5

Istotne statystycznie różnice w odpowiedziach kobiet i mężczyzn są nieliczne i dotyczą narodowości i grup wyznaniowych z Europy Wschodniej. Mężczyźni częściej niż kobiety są skłonni uznać za swoich: Białorusinów (51,9% przy 34,6% w przypadku kobiet), polskich Tatarów (94,2% przy 75,4% w przypadku kobiet) oraz prawosławnych (84,6% przy 69,8% w przypadku kobiet).

Pozostałe grupy narodowe i wyznaniowe oceniane były w sposób bardzo zbliżony – testy chi-kwadrat nie wykazały statystycznie istotnych różnic. Nieco bardziej pozytywne oceny kobiet można dostrzec w ocenie: Czechów, których za swoich uznaje 82,7% kobiet i 76,9% mężczyzn, oraz Ukraińców – 79,3% wskazań od kobiet i 73,1% od mężczyzn. Z kolei mężczyźni nieznacznie częściej za swoich uznawali: Niemców (44,2% wskazań przy 38,0% u kobiet), Łemków (76,9% w przypadku mężczyzn i 67,6% w grupie kobiet), Karaimów (25,0% wskazań przy 17,9% w przypadku kobiet), Żydów (65,4% do 59,2%), Rosjan (26,9% do 19,6% w przypadku kobiet), Romów (57,7% do 43,6%) i Węgrów (73,1% do 65,4%).

**Tabela 17. Podział grup narodowych, etnicznych i religijnych na swoich i obcych wg grup wieku
(dane w %)**

		Swoi	Obcy
Polacy	35-52	100,0	0,0
	43-60	100,0	0,0
	51-68	100,0	0,0
	59-77	100,0	0,0
katolicy	35-47	96,0	4,0
	43-55	97,1	2,9
	51-63	92,2	7,8
	59-72	93,8	6,3
Czesi	35-44	80,0	20,0
	43-52	82,4	17,6
	51-60	80,0	20,0
	59-69	83,3	16,7
Tatarzy polscy	35-53	75,0	25,0
	43-61	83,3	16,7
	51-69	81,3	18,8
	59-78	79,7	20,3
Słowacy	35-58	77,9	22,1
	43-66	78,9	21,1
	51-74	85,4	14,6
	59-83	79,7	20,3
Ukraińcy	35-59	75,0	25,0

		Swoi	Obcy
	43-67	78,9	21,1
	51-75	81,3	18,8
	59-84	77,9	22,1
Litwini	35-48	80,0	20,0
	43-56	75,0	25,0
	51-64	74,4	25,6
	59-73	77,1	22,9
prawosławni	35-55	67,6	32,4
	43-63	74,4	25,6
	51-71	77,1	22,9
	59-80	73,2	26,8
Łemkowie	35-49	60,0	40,0
	43-57	61,8	38,2
	51-65	76,7	23,3
	59-74	72,9	27,1
Węgrzy	35-60	66,2	33,8
	43-68	66,7	33,3
	51-76	75,0	25,0
	59-85	67,1	32,9
Żydzi	59-79	60,6	39,4
	51-70	64,6	35,4
	43-62	58,9	41,1
	35-54	58,8	41,2

		Swoi	Obcy
Romowie	35-56	39,7	60,3
	43-64	47,8	52,2
	51-72	56,3	43,8
	59-81	46,8	53,2
Niemcy	35-51	44,0	56,0
	43-59	45,6	54,4
	51-67	34,4	65,6
	59-76	37,5	62,5
Białorusini	35-43	40,0	60,0
	43-51	42,6	57,4
	51-59	32,2	67,8
	59-68	43,8	56,3
Rosjanie	35-57	23,5	76,5
	43-65	15,6	84,4
	51-73	22,9	77,1
	59-82	21,2	78,8
Hindusi	35-45	24,0	76,0
	43-53	16,2	83,8
	51-61	10,0	90,0
	59-70	12,5	87,5
Karaimi	35-46	24,0	76,0
	43-54	23,5	76,5
	51-62	15,6	84,4

		Swoi	Obcy
	59-71	18,8	81,3
Wietnamczycy	35-61	19,1	80,9
	43-69	14,4	85,6
	51-77	18,8	81,3
	59-86	18,2	81,8
muzułmanie	35-50	32,0	68,0
	43-58	20,6	79,4
	51-66	8,9	91,1
	59-75	8,3	91,7
Arabowie	35-42	16,0	84,0
	43-50	17,6	82,4
	51-58	7,8	92,2
	59-67	6,3	93,8

Poszczególne kategorie wiekowe badanych różniły się istotnie statystycznie tylko w przypadku oceny muzułmanów (istotność testów chi-kwadrat = 0,008). Określanie ich jako „swoich” wyraźnie malało wraz z wiekiem. Za swoich uznawało ich 32,0% dyrektorów mających 35–42 lata; 20,6% dyrektorów mających 43–50 lat; 8,9% badanych w wieku 51–58 lat oraz 8,3% osób w wieku 59–67 lat.

Wraz z wiekiem malały również odsetki uznawania za swoich: Arabów (z 16,0% w grupie najmłodszej do 6,3% w grupie najstarszej) i Hindusów (z 24,0% w kategorii 35–42 lata do 12,5% w grupie 59–67 lat). Z kolei akceptacja wzrastała wraz z wiekiem w przypadku Łemków (od 60,0% do 72,9%) i Węgrów (z 56,0% do 75,0%). Były to jednak różnice bardzo niewielkie, nie wykazujące statystycznej istotności.

Tabela 18. Określenie podziału grup narodowych, etnicznych i religijnych jako swoich i obcych wg miejsca zamieszkania (dane w %)

		Swoi	Obcy
Polacy	wieś/osada	0,0	100,0
	miasto do 50 tys.	0,0	100,0
	50-100 tys.	0,0	100,0
	100-250 tys.	0,0	100,0
	250-500 tys.	0,0	100,0
	pow. 500 tys.	0,0	100,0
katolicy	wieś/osada	96,8	3,2
	miasto do 50 tys.	96,8	3,2
	50-100 tys.	95,7	4,3
	100-250 tys.	87,0	13,0
	250-500 tys.	88,9	11,1
	pow. 500 tys.	84,2	15,8
Czesi	wieś/osada	79,8	20,2
	miasto do 50 tys.	87,3	12,7
	50-100 tys.	78,3	21,7
	100 -250 tys.	78,3	21,7
	250-500 tys.	66,7	33,3
	pow. 500 tys.	84,2	15,8
Tatarzy polscy	wieś/osada	72,3	27,7
	miasto do 50 tys.	87,3	12,7
	50-100 tys.	87,0	13,0

		Swoi	Obcy
	100-250 tys.	69,6	30,4
	250-500 tys.	100,0	0,0
	pow. 500 tys.	84,2	15,8
Słowacy	wieś/osada	79,8	20,2
	miasto do 50 tys.	85,7	14,3
	50-100 tys.	78,3	21,7
	100-250 tys.	73,9	26,1
	250-500 tys.	55,6	44,4
	pow. 500 tys.	78,9	21,1
Ukraińcy	wieś/osada	75,5	24,5
	miasto do 50 tys.	85,7	14,3
	50-100 tys.	73,9	26,1
	100-250 tys.	69,6	30,4
	250-500 tys.	66,7	33,3
	pow. 500 tys.	84,2	15,8
Litwini	wieś/osada	77,7	22,3
	miasto do 50 tys.	81,0	19,0
	50-100 tys.	69,6	30,4
	100-250 tys.	73,9	26,1
	250-500 tys.	44,4	55,6
	pow. 500 tys.	73,7	26,3
prawosławni	wieś/osada	68,1	31,9
	miasto do 50 tys.	77,8	22,2

		Swoi	Obcy
	50-100 tys.	73,9	26,1
	100-250 tys.	69,6	30,4
	250 -500 tys.	88,9	11,1
	pow. 500 tys.	78,9	21,1
Łemkowie	wieś/osada	62,8	37,2
	miasto do 50 tys.	77,8	22,2
	50-100 tys.	73,9	26,1
	100-250 tys.	73,9	26,1
	250-500 tys.	55,6	44,4
	pow. 500 tys.	73,7	26,3
Węgrzy	wieś/osada	67,0	33,0
	miasto do 50 tys.	69,8	30,2
	50-100 tys.	65,2	34,8
	100-250 tys.	65,2	34,8
	250-500 tys.	55,6	44,4
	pow. 500 tys.	68,4	31,6
Żydzi	100-250 tys.	65,2	34,8
	250-500 tys.	77,8	22,2
	pow. 500 tys.	68,4	31,6
	50-100 tys.	52,2	47,8
	miasto do 50 tys.	65,1	34,9
	wieś/osada	55,3	44,7
Romowie	wieś/osada	39,4	60,6

		Swoi	Obcy
	miasto do 50 tys.	57,1	42,9
	50-100 tys.	39,1	60,9
	100-250 tys.	47,8	52,2
	250-500 tys.	44,4	55,6
	pow. 500 tys.	57,9	42,1
Niemcy	wieś/osada	30,9	69,1
	miasto do 50 tys.	49,2	50,8
	50-100 tys.	30,4	69,6
	100-250 tys.	56,5	43,5
	250-500 tys.	33,3	66,7
	pow. 500 tys.	42,1	57,9
Białorusini	wieś/osada	31,9	68,1
	miasto do 50 tys.	49,2	50,8
	50-100 tys.	30,4	69,6
	100-250 tys.	34,8	65,2
	250-500 tys.	44,4	55,6
	pow. 500 tys.	47,4	52,6
Rosjanie	wieś/osada	13,8	86,2
	miasto do 50 tys.	27,0	73,0
	50-100 tys.	17,4	82,6
	100-250 tys.	39,1	60,9
	250-500 tys.	22,2	77,8
	pow. 500 tys.	21,1	78,9

		Swoi	Obcy
Hindusi	wieś/osada	7,4	92,6
	miasto do 50 tys.	17,5	82,5
	50-100 tys.	4,3	95,7
	100-250 tys.	21,7	78,3
	250-500 tys.	33,3	66,7
	pow. 500 tys.	26,3	73,7
Karaimi	wieś/osada	13,8	86,2
	miasto do 50 tys.	25,4	74,6
	50-100 tys.	4,3	95,7
	100-250 tys.	26,1	73,9
	250-500 tys.	33,3	66,7
	pow. 500 tys.	31,6	68,4
Wietnamczycy	wieś/osada	11,7	88,3
	miasto do 50 tys.	20,6	79,4
	50-100 tys.	8,7	91,3
	100-250 tys.	30,4	69,6
	250-500 tys.	33,3	66,7
	pow. 500 tys.	31,6	68,4
muzułmanie	wieś/osada	7,4	92,6
	miasto do 50 tys.	15,9	84,1
	50-100 tys.	13,0	87,0
	100 -250 tys.	26,1	73,9
	250-500 tys.	33,3	66,7

		Swoi	Obcy
	pow. 500 tys.	26,3	73,7
Arabowie	wieś/osada	5,3	94,7
	miasto do 50 tys.	14,3	85,7
	50-100 tys.	0,0	100,0
	100 -250 tys.	21,7	78,3
	250-500 tys.	33,3	66,7
	pow. 500 tys.	21,1	78,9

Odsetek dyrektorów uznających przedstawicieli różnych narodowości za swoich na ogół wzrastał wraz z wielkością miejscowości zamieszkania. Arabów za swoich uważa jedynie 5,3% badanych mieszkańców wsi; 10,5% mieszkańców małych i średnich miast i aż 23,5% mieszkańców dużych miast. Podobnie jest w przypadku: (i) Hindusów (odsetki kolejno: 7,4%; 14,0% i 25,5%), (ii) Karaimów (13,8%; 19,8%; 29,4%), (iii) muzułmanów (7,4%; 15,1%; 27,5%), (iv) Niemców (30,9%; 44,2%; 47,1%), (v) Rosjan (13,8%; 24,4%; 29,4%) i (vi) Wietnamczyków (11,7%; 17,4%; 31,4%). Były to różnice istotne statystycznie. Mniej znaczące różnice (nieistotne statystycznie) odnotowano w przypadku: (i) Białorusinów (31,9% wskazań u mieszkańców obszarów wiejskich; 44,2% w przypadku mieszkańców małych i średnich miast oraz 41,2% w przypadku mieszkańców dużych miast), (ii) Żydów (kolejno: 55,3%; 61,6% i 68,6%), prawosławnych (68,1%; 76,7% i 76,5%) oraz Romów (39,4%; 52,3%; 51,0%).

Zależność odwrotną zaobserwowano zaś w przypadku oceny katolików. Uznawanie ich za swoich jest częstsze wśród dyrektorów z obszarów wiejskich (96,8% wskazań) oraz małych i średnich miast (96,5%), niższe zaś w przypadku mieszkańców dużych miast (86,3%). Podobną zależność dostrzeżono w przypadku Litwinów, ale była ona nieistotna statystycznie (odsetki kolejno: 77,7% u mieszkańców wsi; 77,9% u mieszkańców miast do 100 tys. mieszkańców; 68,6% w przypadku miast powyżej 100 tys. mieszkańców).

1.6. Sympatie do grup narodowych, etnicznych i religijnych

Pewnym rozwinięciem poprzedniego wątku badawczego jest stosunek do poszczególnych grup narodowych, etnicznych i religijnych. Jest to standardowe pytanie zadawane m.in. przez CBOS¹¹. W tym pytaniu do listy odpowiedzi dodano stosunek do Polaków i katolików. Były to grupy, do których badani deklarowali najbardziej pozytywne nastawienie. Łącznie stosunek pozytywny lub bardzo pozytywny wskazało wobec Polaków 91,9%, zaś do katolików 76,8%. Poza tymi dwiema grupami największą sympatię deklarowano wobec Ukraińców (72,1%) i Litwinów (71,2%) oraz Czechów (69,6%). Podobnie kwestia wyglądała w przypadku Słowaków czy Tatarów polskich. Wyniki te można interpretować jako efekt wspierania przez polskie społeczeństwo i państwo Ukrainy w konflikcie zbrojnym z Rosją. Poza tym pozytywne opinie skupiają się na narodach, z którymi Polska sąsiaduje i dzieli wspólne wydarzenia historyczne (Litwa: Rzeczpospolita Obojga Narodów, Czechy: chrzest Polski). Natomiast najmniejsza sympatia wskazywana była wobec Rosjan (20,6%), Arabów (30,1%) i muzułmanów (30,9%). Te odpowiedzi interpretować można w kontekście kryzysu migracyjnego w Unii Europejskiej, który trwa od 2015 roku. Szczegółowe analizy zawiera tabela Sympatia do grup narodowych, etnicznych i religijnych.

Tabela 19. Sympatia do grup narodowych, etnicznych i religijnych (dane w %)

	Bardzo pozytywny	Pozytywny	Obojętny	Negatywny	Bardzo negatywny	Trudno powiedzieć
Polacy	42,5	49,4	5,2	0,0	0,0	3,0
katolicy	24,0	52,8	19,7	0,9	0,0	2,6
Ukraińcy	14,6	57,5	23,2	1,3	0,4	3,0
Litwini	15,0	56,2	24,9	0,0	0,0	3,9
Czesi	12,9	56,7	25,8	0,4	0,0	4,3
Słowacy	15,9	53,6	26,6	0,0	0,0	3,9
polscy Tatarzy	19,7	48,1	27,0	0,4	0,0	4,7

¹¹ Stosunek do innych narodów rok po wybuchu wojny na Ukrainie, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2023/K_033_23.PDF (dostęp: 24.07.2024).

prawosławni	16,3	50,2	29,6	0,0	0,4	3,4
Łemkowie	14,6	50,2	29,2	0,0	0,4	5,6
Węgrzy	12,9	50,2	32,2	0,0	0,0	4,7
Żydzi	13,7	45,1	36,1	0,4	0,9	3,9
Niemcy	9,4	38,6	42,1	3,4	0,4	6,0
Romowie	8,6	32,6	48,5	3,9	0,0	6,4
Wietnamczycy	8,2	29,2	53,2	1,7	0,0	7,7
Hindusi	8,6	28,3	55,8	1,3	0,4	5,6
Białorusini	7,7	28,8	46,8	8,6	1,7	6,4
Karaimi	7,7	26,2	56,2	0,4	0,4	9,0
muzułmanie	7,7	23,2	54,1	6,4	1,3	7,3
Arabowie	6,9	23,2	57,5	4,3	2,1	6,0
Rosjanie	6,0	14,6	40,3	21,9	8,6	8,6

Dodatkowo odpowiedzi zostały zestawione w podziale na trzy zmienne: płeć, wiek i miejsce zamieszkania dyrektorów. Odpowiedzi udzielane były na skali porządkowej (od „Bardzo negatywny” do „Bardzo pozytywny”), zaś odpowiedź „Trudno powiedzieć” uznano za wymijającą i wyłączono ze skali. W celach poszukiwania różnic istotnych statystycznie zastosowano więc testy nieparametryczne: testy U Manna-Whitneya w przypadku płci i testy H Kruskala-Wallisa w przypadku przedziałów wieku.

Tabela 20. Sympatia do grup narodowych, etnicznych i religijnych wg grup wieku (dane w %)

		Bardzo negatywny	Negatywny	Obojętny	Pozytywny	Bardzo pozytywny	Trudno powiedzieć
Polacy	35-42	0,0	0,0	4,0	60,0	28,0	8,0
	43-50	0,0	0,0	7,4	45,6	42,6	4,4
	51-58	0,0	0,0	5,6	52,2	41,1	1,1
	59-67	0,0	0,0	0,0	45,8	54,2	0,0
katolicy	35-42	0,0	0,0	12,0	56,0	24,0	8,0
	43-50	0,0	1,5	22,1	42,6	30,9	2,9
	51-58	0,0	0,0	16,7	62,2	20,0	1,1
	59-67	0,0	2,1	25,0	50,0	22,9	0,0
Ukraińcy	35-42	0,0	4,0	16,0	48,0	24,0	8,0
	43-50	1,5	1,5	29,4	42,6	20,6	4,4
	51-58	0,0	1,1	21,1	67,8	8,9	1,1
	59-67	0,0	0,0	20,8	66,7	12,5	0,0

		Bardzo negatywny	Negatywny	Obojętny	Pozytywny	Bardzo pozytywny	Trudno powiedzieć
Litwini	35-42	0,0	0,0	12,0	56,0	16,0	16,0
	43-50	0,0	0,0	29,4	42,6	25,0	2,9
	51-58	0,0	0,0	27,8	60,0	11,1	1,1
	59-67	0,0	0,0	18,8	70,8	8,3	2,1
Czesi	35-42	0,0	0,0	16,0	48,0	20,0	16,0
	43-50	0,0	0,0	32,4	41,2	22,1	4,4
	51-58	0,0	1,1	24,4	66,7	6,7	1,1
	59-67	0,0	0,0	22,9	66,7	8,3	2,1
Słowacy	35-42	0,0	0,0	12,0	52,0	20,0	16,0
	43-50	0,0	0,0	38,2	30,9	26,5	4,4
	51-58	0,0	0,0	24,4	66,7	7,8	1,1
	59-67	0,0	0,0	20,8	64,6	14,6	0,0
polscy Tatarzy	35-42	0,0	0,0	28,0	44,0	20,0	8,0

		Bardzo negatywny	Negatywny	Obojętny	Pozytywny	Bardzo pozytywny	Trudno powiedzieć
	43-50	0,0	1,5	32,4	33,8	26,5	5,9
	51-58	0,0	0,0	28,9	51,1	16,7	3,3
	59-67	0,0	0,0	14,6	66,7	16,7	2,1
prawosławni	35-42	0,0	0,0	24,0	44,0	24,0	8,0
	43-50	1,5	0,0	33,8	36,8	25,0	2,9
	51-58	0,0	0,0	30,0	61,1	7,8	1,1
	59-67	0,0	0,0	25,0	54,2	16,7	4,2
Łemkowie	35-42	0,0	0,0	16,0	52,0	16,0	16,0
	43-50	1,5	0,0	36,8	32,4	23,5	5,9
	51-58	0,0	0,0	28,9	58,9	10,0	2,2
	59-67	0,0	0,0	25,0	60,4	10,4	4,2
Węgrzy	35-42	0,0	0,0	24,0	40,0	20,0	16,0
	43-50	0,0	0,0	39,7	33,8	22,1	4,4

		Bardzo negatywny	Negatywny	Obojętny	Pozytywny	Bardzo pozytywny	Trudno powiedzieć
	51-58	0,0	0,0	32,2	60,0	5,6	2,2
	59-67	0,0	0,0	25,0	62,5	10,4	2,1
Żydzi	35-42	0,0	0,0	20,0	48,0	20,0	12,0
	43-50	2,9	0,0	39,7	29,4	25,0	2,9
	51-58	0,0	0,0	41,1	51,1	5,6	2,2
	59-67	0,0	2,1	29,2	56,3	10,4	2,1
Niemcy	35-42	4,0	0,0	24,0	40,0	16,0	16,0
	43-50	0,0	4,4	44,1	25,0	20,6	5,9
	51-58	0,0	3,3	47,8	44,4	2,2	2,2
	59-67	0,0	4,2	37,5	47,9	4,2	6,3
Romowie	35-42	0,0	4,0	28,0	44,0	12,0	12,0
	43-50	0,0	4,4	54,4	19,1	17,6	4,4
	51-58	0,0	2,2	50,0	40,0	2,2	5,6

		Bardzo negatywny	Negatywny	Obojętny	Pozytywny	Bardzo pozytywny	Trudno powiedzieć
	59-67	0,0	6,3	47,9	33,3	6,3	6,3
Wietnamczycy	35-42	0,0	4,0	20,0	40,0	12,0	24,0
	43-50	0,0	2,9	55,9	17,6	17,6	5,9
	51-58	0,0	1,1	60,0	34,4	1,1	3,3
	59-67	0,0	0,0	54,2	31,3	6,3	8,3
Hindusi	35-42	0,0	0,0	24,0	44,0	16,0	16,0
	43-50	1,5	1,5	52,9	20,6	17,6	5,9
	51-58	0,0	1,1	61,1	32,2	2,2	3,3
	59-67	0,0	2,1	66,7	25,0	4,2	2,1
Białorusini	35-42	0,0	8,0	28,0	36,0	12,0	16,0
	43-50	4,4	5,9	45,6	22,1	13,2	8,8
	51-58	1,1	11,1	51,1	30,0	4,4	2,2
	59-67	0,0	8,3	50,0	33,3	4,2	4,2

		Bardzo negatywny	Negatywny	Obojętny	Pozytywny	Bardzo pozytywny	Trudno powiedzieć
Karaimi	35-42	0,0	0,0	28,0	36,0	12,0	24,0
	43-50	1,5	0,0	51,5	22,1	14,7	10,3
	51-58	0,0	1,1	58,9	33,3	1,1	5,6
	59-67	0,0	0,0	72,9	14,6	8,3	4,2
muzułmanie	35-42	0,0	4,0	20,0	44,0	12,0	20,0
	43-50	2,9	5,9	52,9	14,7	17,6	5,9
	51-58	1,1	6,7	60,0	27,8	1,1	3,3
	59-67	0,0	8,3	62,5	16,7	4,2	8,3
Arabowie	35-42	0,0	4,0	24,0	44,0	12,0	16,0
	43-50	4,4	1,5	58,8	16,2	14,7	4,4
	51-58	1,1	4,4	62,2	26,7	1,1	4,4
	59-67	2,1	8,3	64,6	16,7	4,2	4,2
Rosjanie	35-42	8,0	4,0	36,0	20,0	12,0	20,0

		Bardzo negatywny	Negatywny	Obojętny	Pozytywny	Bardzo pozytywny	Trudno powiedzieć
	43-50	8,8	19,1	38,2	11,8	13,2	8,8
	51-58	10,0	26,7	42,2	15,6	1,1	4,4
	59-67	6,3	27,1	41,7	14,6	2,1	8,3

Wiek badanych wyraźnie różnicował sympatię badanych do Arabów (istotność testu = 0,005), Hindusów (istotność testu = 0,005), Karaimów (istotność testu = 0,027) i muzułmanów (istotność testu = 0,006). We wszystkich przypadkach była to zależność wyraźnie liniowa – sympatia do każdej z tych grup malała wraz ze wzrostem wieku badanych. Pozytywny lub bardzo pozytywny stosunek do Arabów wykazywało 56,0% badanych w wieku 35–42 lata; 30,9% w wieku 43–50 lat; 27,8% w wieku 51–58 lat i 20,8% w wieku 59–67 lat. W przypadku Hindusów odsetek postaw pozytywnych malał z 60,0% w grupie najmłodszej, przez 38,2% w grupie 43–50 lat i 34,4% w grupie 51–58 lat, aż do 29,2% w grupie najstarszej. Pozytywne oceny Karaimów kształtowały się od 48,0% w przypadku kategorii 35–42 lata; 36,8% w kategorii 43–50 lat; 34,4% w grupie 51–58 lat; do 22,9% w kategorii 59–67 lat. Z kolei pozytywny stosunek do muzułmanów deklarowało: 56,0% badanych z najmłodszej kategorii wiekowej; 32,4% z kategorii 43–50 lat; 28,9% z grupy 51–58 lat i 20,8% w grupie najstarszych dyrektorów.

Tabela 21. Sympatia do grup narodowych, etnicznych i religijnych wg płci (dane w %)

		Bardzo negatywny	Negatywny	Obojętny	Pozytywny	Bardzo pozytywny	Trudno powiedzieć
Polacy	Kobieta	0,0	0,0	5,0	52,0	40,2	2,8
	Mężczyzna	0,0	0,0	3,8	42,3	51,9	1,9
katolicy	Kobieta	0,0	0,6	20,1	52,0	25,1	2,2
	Mężczyzna	0,0	1,9	17,3	57,7	21,2	1,9

		Bardzo negatywny	Negatywny	Obojętny	Pozytywny	Bardzo pozytywny	Trudno powiedzieć
Ukraińcy	Kobieta	0,0	1,7	24,6	55,3	15,6	2,8
	Mężczyzna	1,9	0,0	17,3	67,3	11,5	1,9
Litwini	Kobieta	0,0	0,0	26,3	53,1	16,8	3,9
	Mężczyzna	0,0	0,0	19,2	69,2	9,6	1,9
Czesi	Kobieta	0,0	0,6	23,5	56,4	15,1	4,5
	Mężczyzna	0,0	0,0	32,7	59,6	5,8	1,9
Słowacy	Kobieta	0,0	0,0	26,3	53,1	16,8	3,9
	Mężczyzna	0,0	0,0	26,9	57,7	13,5	1,9
polscy Tatarzy	Kobieta	0,0	0,6	30,7	44,7	20,1	3,9
	Mężczyzna	0,0	0,0	13,5	61,5	19,2	5,8
prawosławni	Kobieta	0,6	0,0	33,0	45,8	17,9	2,8
	Mężczyzna	0,0	0,0	17,3	67,3	11,5	3,8
Łemkowie	Kobieta	0,6	0,0	32,4	45,8	15,6	5,6
	Mężczyzna	0,0	0,0	17,3	67,3	11,5	3,8
Węgrzy	Kobieta	0,0	0,0	32,4	49,7	12,8	5,0
	Mężczyzna	0,0	0,0	30,8	53,8	13,5	1,9
Żydzi	Kobieta	0,6	0,0	37,4	43,0	15,1	3,9
	Mężczyzna	1,9	1,9	30,8	53,8	9,6	1,9
Niemcy	Kobieta	0,6	3,9	41,3	37,4	11,2	5,6
	Mężczyzna	0,0	1,9	44,2	44,2	3,8	5,8
Romowie	Kobieta	0,0	2,8	48,6	31,3	10,1	7,3
	Mężczyzna	0,0	7,7	48,1	38,5	3,8	1,9

		Bardzo negatywny	Negatywny	Obojętny	Pozytywny	Bardzo pozytywny	Trudno powiedzieć
Wietnamczycy	Kobieta	0,0	1,7	52,0	29,1	8,9	8,4
	Mężczyzna	0,0	1,9	57,7	30,8	5,8	3,8
Hindusi	Kobieta	0,0	1,1	56,4	26,3	10,1	6,1
	Mężczyzna	1,9	1,9	53,8	36,5	3,8	1,9
Białorusini	Kobieta	2,2	7,3	49,7	25,7	8,4	6,7
	Mężczyzna	0,0	13,5	36,5	40,4	5,8	3,8
Karaimi	Kobieta	0,0	0,6	54,7	25,7	8,9	10,1
	Mężczyzna	1,9	0,0	61,5	28,8	3,8	3,8
muzułmanie	Kobieta	1,1	6,7	53,1	22,9	8,9	7,3
	Mężczyzna	1,9	5,8	57,7	25,0	3,8	5,8
Arabowie	Kobieta	1,7	3,9	57,0	22,3	8,4	6,7
	Mężczyzna	3,8	5,8	59,6	26,9	1,9	1,9
Rosjanie	Kobieta	7,3	21,8	40,2	14,5	6,7	9,5
	Mężczyzna	13,5	23,1	40,4	15,4	3,8	3,8

Należy podkreślić, że deklarowana sympatia do poszczególnych grup narodowych i wyznaniowych w ogóle nie zależała od płci badanych dyrektorów. We wszystkich przypadkach wartości testów U Manna-Whitneya okazały się nieistotne statystycznie. Pewne różnice można było dostrzec w ocenie: Białorusinów (46,2% ocen pozytywnych ze strony mężczyzn i 34,1% u kobiet), Litwinów (78,8% w przypadku mężczyzn i 69,8% w przypadku kobiet), Łemków (78,8% pozytywnych ocen od mężczyzn i 61,5% od kobiet), polskich Tatarów (80,7% w przypadku mężczyzn i 64,8% w przypadku kobiet) i prawosławnych (78,8% pozytywnych od mężczyzn i 63,7% od kobiet).

Tabela 22. Sympatia do grup narodowych, etnicznych i religijnych wg miejsca zamieszkania (dane w %)

		Bardzo negatywny	Negatywny	Obojętny	Pozytywny	Bardzo pozytywny	Trudno powiedzieć
Polacy	wieś/osada	0,0	0,0	2,1	48,9	45,7	3,2
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	7,9	47,6	44,4	0,0
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	47,8	47,8	4,3
	100-250 tys.	0,0	0,0	13,0	43,5	34,8	8,7
	250-500 tys.	0,0	0,0	11,1	66,7	22,2	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	63,2	36,8	0,0
katolicy	wieś/osada	0,0	0,0	18,1	53,2	25,5	3,2
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	23,8	50,8	23,8	0,0
	50-100 tys.	0,0	0,0	8,7	60,9	26,1	4,3
	100-250 tys.	0,0	4,3	26,1	47,8	17,4	4,3
	250-500 tys.	0,0	0,0	22,2	66,7	11,1	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	15,8	52,6	31,6	0,0

		Bardzo negatywny	Negatywny	Obojętny	Pozytywny	Bardzo pozytywny	Trudno powiedzieć
Ukraińcy	wieś/osada	0,0	0,0	23,4	60,6	12,8	3,2
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	22,2	60,3	17,5	0,0
	50-100 tys.	4,3	0,0	26,1	43,5	21,7	4,3
	100-250 tys.	0,0	8,7	26,1	47,8	8,7	8,7
	250-500 tys.	0,0	0,0	33,3	66,7	0,0	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	10,5	63,2	21,1	0,0
Litwini	wieś/osada	0,0	0,0	28,7	53,2	13,8	4,3
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	22,2	58,7	17,5	1,6
	50-100 tys.	0,0	0,0	13,0	56,5	21,7	8,7
	100-250 tys.	0,0	0,0	30,4	47,8	17,4	4,3
	250-500 tys.	0,0	0,0	44,4	55,6	0,0	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	10,5	78,9	10,5	0,0
Czesi	wieś/osada	0,0	1,1	34,0	48,9	11,7	4,3

		Bardzo negatywny	Negatywny	Obojętny	Pozytywny	Bardzo pozytywny	Trudno powiedzieć
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	20,6	65,1	12,7	1,6
	50-100 tys.	0,0	0,0	21,7	43,5	26,1	8,7
	100-250 tys.	0,0	0,0	21,7	60,9	8,7	8,7
	250-500 tys.	0,0	0,0	33,3	66,7	0,0	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	5,3	78,9	15,8	0,0
Słowacy	wieś/osada	0,0	0,0	28,7	55,3	12,8	3,2
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	28,6	50,8	19,0	1,6
	50-100 tys.	0,0	0,0	17,4	47,8	26,1	8,7
	100-250 tys.	0,0	0,0	30,4	43,5	17,4	8,7
	250-500 tys.	0,0	0,0	44,4	55,6	0,0	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	5,3	78,9	15,8	0,0
polscy Tatarzy	wieś/osada	0,0	0,0	33,0	43,6	18,1	5,3
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	22,2	55,6	22,2	0,0
	50-100 tys.	0,0	0,0	34,8	30,4	30,4	4,3

		Bardzo negatywny	Negatywny	Obojętny	Pozytywny	Bardzo pozytywny	Trudno powiedzieć
	100-250 tys.	0,0	4,3	17,4	39,1	21,7	17,4
	250-500 tys.	0,0	0,0	22,2	77,8	0,0	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	15,8	68,4	15,8	0,0
prawosławni	wieś/osada	0,0	0,0	33,0	46,8	16,0	4,3
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	27,0	55,6	17,5	0,0
	50-100 tys.	0,0	0,0	26,1	47,8	21,7	4,3
	100-250 tys.	4,3	0,0	30,4	39,1	17,4	8,7
	250-500 tys.	0,0	0,0	22,2	77,8	0,0	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	26,3	57,9	15,8	0,0
łemkowie	wieś/osada	0,0	0,0	35,1	46,8	11,7	6,4
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	23,8	55,6	19,0	1,6
	50-100 tys.	0,0	0,0	21,7	52,2	17,4	8,7
	100-250 tys.	4,3	0,0	26,1	34,8	21,7	13,0

		Bardzo negatywn y	Negatywn y	Obojętn y	Pozytywn y	Bardzo pozytywn y	Trudno powiedzie ć
	250-500 tys.	0,0	0,0	33,3	66,7	0,0	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	26,3	63,2	10,5	0,0
Węgrzy	wieś/osad a	0,0	0,0	35,1	48,9	10,6	5,3
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	34,9	49,2	14,3	1,6
	50-100 tys.	0,0	0,0	21,7	43,5	26,1	8,7
	100-250 tys.	0,0	0,0	26,1	56,5	8,7	8,7
	250-500 tys.	0,0	0,0	44,4	55,6	0,0	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	21,1	63,2	15,8	0,0
Żydzi	wieś/osad a	0,0	0,0	42,6	40,4	12,8	4,3
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	31,7	54,0	14,3	0,0
	50-100 tys.	4,3	0,0	34,8	30,4	21,7	8,7
	100-250 tys.	4,3	4,3	30,4	39,1	13,0	8,7
	250-500 tys.	0,0	0,0	33,3	66,7	0,0	0,0

		Bardzo negatywny	Negatywny	Obojętny	Pozytywny	Bardzo pozytywny	Trudno powiedzieć
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	26,3	57,9	15,8	0,0
Niemcy	wieś/osada	0,0	5,3	44,7	36,2	6,4	7,4
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	44,4	39,7	12,7	1,6
	50-100 tys.	0,0	4,3	34,8	34,8	13,0	13,0
	100-250 tys.	0,0	4,3	39,1	34,8	13,0	8,7
	250-500 tys.	0,0	0,0	44,4	55,6	0,0	0,0
	pow. 500 tys.	5,3	0,0	31,6	52,6	10,5	0,0
Romowie	wieś/osada	0,0	1,1	56,4	26,6	8,5	7,4
	miasto do 50 tys.	0,0	4,8	50,8	33,3	11,1	0,0
	50-100 tys.	0,0	8,7	39,1	39,1	4,3	8,7
	100-250 tys.	0,0	4,3	39,1	30,4	8,7	17,4
	250-500 tys.	0,0	0,0	55,6	44,4	0,0	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	10,5	21,1	52,6	10,5	5,3

		Bardzo negatywny	Negatywny	Obojętny	Pozytywny	Bardzo pozytywny	Trudno powiedzieć
Wietnamczycy	wieś/osada	0,0	1,1	60,6	23,4	5,3	9,6
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	61,9	23,8	11,1	1,6
	50-100 tys.	0,0	4,3	39,1	34,8	8,7	13,0
	100-250 tys.	0,0	0,0	34,8	39,1	8,7	17,4
	250-500 tys.	0,0	0,0	55,6	44,4	0,0	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	26,3	52,6	15,8	0,0
Hindusi	wieś/osada	0,0	0,0	62,8	23,4	6,4	7,4
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	58,7	27,0	11,1	1,6
	50-100 tys.	4,3	0,0	47,8	26,1	13,0	8,7
	100-250 tys.	0,0	8,7	43,5	30,4	8,7	8,7
	250-500 tys.	0,0	0,0	55,6	44,4	0,0	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	36,8	52,6	10,5	0,0
Białorusini	wieś/osada	2,1	7,4	52,1	26,6	6,4	5,3

		Bardzo negatywny	Negatywny	Obojętny	Pozytywny	Bardzo pozytywny	Trudno powiedzieć
	miasto do 50 tys.	0,0	12,7	42,9	25,4	11,1	7,9
	50-100 tys.	0,0	4,3	56,5	26,1	4,3	8,7
	100-250 tys.	4,3	0,0	56,5	21,7	8,7	8,7
	250-500 tys.	0,0	0,0	33,3	66,7	0,0	0,0
	pow. 500 tys.	5,3	21,1	15,8	47,4	10,5	0,0
Karaimi	wieś/osada	0,0	0,0	61,7	20,2	6,4	11,7
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	55,6	25,4	12,7	4,8
	50-100 tys.	4,3	0,0	56,5	21,7	4,3	13,0
	100-250 tys.	0,0	0,0	52,2	26,1	8,7	13,0
	250-500 tys.	0,0	0,0	55,6	44,4	0,0	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	36,8	57,9	5,3	0,0
muzułmanie	wieś/osada	2,1	8,5	60,6	16,0	5,3	7,4
	miasto do 50 tys.	0,0	6,3	57,1	20,6	11,1	4,8
	50-100 tys.	4,3	0,0	52,2	30,4	4,3	8,7

		Bardzo negatywny	Negatywny	Obojętny	Pozytywny	Bardzo pozytywny	Trudno powiedzieć
	100-250 tys.	0,0	4,3	47,8	21,7	13,0	13,0
	250-500 tys.	0,0	0,0	44,4	55,6	0,0	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	10,5	26,3	47,4	10,5	5,3
Arabowie	wieś/osada	1,1	4,3	64,9	18,1	5,3	6,4
	miasto do 50 tys.	1,6	4,8	60,3	19,0	11,1	3,2
	50-100 tys.	4,3	0,0	52,2	34,8	0,0	8,7
	100-250 tys.	0,0	4,3	52,2	17,4	13,0	13,0
	250-500 tys.	0,0	0,0	55,6	44,4	0,0	0,0
	pow. 500 tys.	10,5	10,5	26,3	47,4	5,3	0,0
Rosjanie	wieś/osada	10,6	23,4	36,2	17,0	4,3	8,5
	miasto do 50 tys.	7,9	27,0	46,0	6,3	7,9	4,8
	50-100 tys.	4,3	26,1	43,5	8,7	8,7	8,7
	100-250 tys.	4,3	8,7	52,2	13,0	4,3	17,4

		Bardzo negatywny	Negatywny	Obojętny	Pozytywny	Bardzo pozytywny	Trudno powiedzieć
	250-500 tys.	11,1	11,1	44,4	33,3	0,0	0,0
	pow. 500 tys.	10,5	15,8	21,1	31,6	10,5	10,5

Istotne statystycznie różnice w stosunku do określonych grup narodowościowych i wyznaniowych, w podziale na wielkość miejscowości zamieszkania, dostrzeżono jedynie w przypadku muzułmanów i – co ciekawe – Wietnamczyków. Swoją postawę do muzułmanów jako pozytywną ocenia jedynie 23,0% badanych mieszkańców wsi; 34,6% dyrektorów z miast do 100 tys. mieszkańców i aż 51,1% dyrektorów z miast powyżej 100 tys. mieszkańców. W przypadku Wietnamczyków jest to: 31,8% badanych mieszkańców wsi; 39,0% respondentów z małych i średnich miast oraz 59,6% badanych z dużych miast.

Sympatia do większości pozostałych grup narodowościowych i wyznaniowych wzrasta wraz z wielkością miejsca zamieszkania, ale nie są to różnice istotne statystycznie. Dzieje się tak w przypadku: (i) Arabów (25,0% wskazań w przypadku mieszkańców wsi; 32,9% w przypadku mieszkańców małych i średnich miast oraz 43,8% u badanych z dużych miast), (ii) Białorusinów (kolejno: 34,8%; 38,0%; 49,0%), (iii) Czechów (63,3%; 78,3%; 81,6%), (iv) Hindusów (32,2%; 39,8%; 51,0%), (v) Karaimów (30,1%; 37,5%; 50,0%), (vi) Niemców (46,0%; 53,7%; 57,1%), (vii) polskich Tatarów (65,2%; 74,1%; 78,7%), (viii) Żydów (55,6%; 65,5%; 65,3%), (ix) Romów (37,9%; 45,2%; 54,3%), (x) Węgrów (62,9%; 67,5%; 71,4%).

Z kolei w przypadku katolików sympatia jest największa u mieszkańców obszarów wiejskich (81,3% ocen pozytywnych), a nieco mniejsza u mieszkańców małych i średnich (78,8% wskazań) oraz dużych miast (76,0%). Nie jest to jednak różnica istotna statystycznie.

1.7. Wartości narodowe na tle innych wartości

Jednym z badanych aspektów były opinie na temat wartości powiązanych z tożsamością narodową. Ta ostatnia stanowi zgodnie z literaturą przedmiotu przekonanie jednostki co do tego, z którą grupą narodową się utożsamia. Przekonanie to bazuje na wyborze i preferencjach aksjologicznych, związanych z wartościami. Zatem pytanie o wartości około-narodowe jest ważnym aspektem budowania tożsamości narodowej jednostki. Zadano pytanie: „Poniżej przedstawiono listę spraw/wartości, które dla różnych osób są mniej lub bardziej ważne. Które z poniższych uważa Pan/Pani za bardziej, a które za mniej cenne?”. Ogólnie trzeba zauważyć, że wszystkie wymienione poniżej w tabeli wartości wskazywane były jako cenne lub bardzo cenne przez co najmniej 71,6% badanych. Najczęściej zwracali oni uwagę na to, że najcenniejsze są wolności obywatelskie (97,4% łącznych wskazań, że jest to wartość cenna lub bardzo cenna). Druga w kolejności była jedność narodu, rozumiana jako brak podziałów, konfliktów i fundamentalnych sporów – 97%. Następną odpowiedź dotyczyła posiadania wykształcenia – 96,5% i udanego życia rodzinnego – 96,1%. Ta ostatnia odpowiedź była wskazywana jako druga w kolejności jako bardzo cenna (79,8%) – zaraz po wartościach obywatelskich (80,7%). Najmniej cenne według badanych dyrektorów (po zsumowaniu odpowiedzi „Bardzo cenne” i „raczej cenne”) były takie wartości narodowe, jak jedność narodu, przyjazne stosunki z sąsiednimi narodami, poczucie dumy narodowej, praca na rzecz ojczyzny – zajęły kolejno drugie, piąte, szóste i ósme miejsce. Praktyki religijne były jedyną odpowiedzią uznaną za mało cenną przez więcej niż wynoszący 5% błąd statystyczny – 12,4% badanych. Za bardzo cenne uznało je 27% badanych. Szczegółową analizę częstości odpowiedzi na to pytanie zawiera tabela Wartości narodowe na tle innych wartości wśród dyrektorów.

Tabela 23. Wartości narodowe na tle innych wartości wśród dyrektorów (dane w %)

	Bardzo cenne	Raczej cenne	Mało cenne	Nie przedstawiają wartości	Trudno powiedzieć
Wolności obywatelskie	80,7	16,7	0,4	0,4	1,7
Jedność narodu	75,5	21,5	0,9	0,0	2,1
Wykształcenie	59,2	37,3	0,4	1,3	1,7
Udane życie rodzinne	79,8	16,3	2,1	0,0	1,7

Przyjazne stosunki z sąsiednimi narodami	61,8	34,3	1,3	0,0	2,6
Poczucie dumy narodowej	58,4	36,9	1,3	1,3	2,1
Powodzenie w pracy	54,9	39,9	3,0	0,0	2,1
Praca na rzecz ojczyzny	62,7	31,3	2,1	0,4	3,4
Praktyki religijne	27,0	44,6	12,4	3,0	12,9

Odpowiedzi zostały zestawione w podziale na trzy zmienne: płeć, wiek i miejsce zamieszkania badanych. Ponieważ odpowiedzi udzielane były na skali porządkowej, w celu poszukiwania różnic istotnych statystycznie zastosowano testy nieparametryczne. W przypadku płci zastosowano testy U Manna-Whitneya służące do porównywania dwóch grup. W przypadku wieku wykorzystano testy H Kruskala-Wallisa, których używa się do porównywania więcej niż dwóch grup.

Tabela 24. Wartości narodowe na tle innych wartości wśród dyrektorów wg płci (dane w %)

		Nie przedstawiają wartości	Mało cenne	Trudno powiedzieć	Raczej cenne	Bardzo cenne
Wolności obywatelskie	Kobieta	0,6	0,6	1,1	15,1	82,7
	Mężczyzna	0,0	0,0	0,0	23,1	76,9
Jedność narodu	Kobieta	0,0	1,1	1,7	19,6	77,7
	Mężczyzna	0,0	0,0	0,0	28,8	71,2
Wykształcenie	Kobieta	1,1	0,6	1,1	34,6	62,6
	Mężczyzna	1,9	0,0	0,0	48,1	50,0
Udane życie rodzinne	Kobieta	0,0	2,8	1,1	12,3	83,8
	Mężczyzna	0,0	0,0	0,0	30,8	69,2
	Kobieta	0,0	0,6	1,7	33,0	64,8

Przyjazne stosunki z sąsiednimi narodami	Mężczyzna	0,0	3,8	1,9	40,4	53,8
	Kobieta	1,7	1,1	1,7	40,2	55,3
Poczucie dumy narodowej	Mężczyzna	0,0	1,9	0,0	26,9	71,2
	Kobieta	0,0	3,4	1,7	36,3	58,7
Powodzenie w pracy zawodowej	Mężczyzna	0,0	1,9	0,0	53,8	44,2
	Kobieta	0,6	2,8	2,8	29,6	64,2
Praca na rzecz ojczyzny	Mężczyzna	0,0	0,0	1,9	38,5	59,6
	Kobieta	3,4	12,3	11,2	43,6	29,6
Praktyki religijne	Mężczyzna	1,9	13,5	15,4	50,0	19,2

Okazało się, że płeć różnicuje odpowiedzi na dwa pytania: o poczucie dumy narodowej (istotność testu U Manna-Whitneya = 0,038) i udane życie rodzinne (istotność testu U Manna-Whitneya = 0,033). Ocena poczucia dumy narodowej różni się pod względem natężenia. U obydwu płci odsetek uznających ją za wartość przekracza 90%, ale mężczyźni wyraźnie częściej uważali, że poczucie dumy narodowej jest wartością bardzo cenną (71,2% przy 55,3% w przypadku kobiet). Również udane życie rodzinne za cenne uznaje ponad 90% zarówno kobiet, jak i mężczyzn. Kobiety częściej uznają je jednak za wartość bardzo cenną (83,8% przy 69,2% w przypadku mężczyzn).

Pozostałe wartości również podzielane są przez niemal wszystkie kobiety i wszystkich mężczyzn. W ich przypadku nie występują jednak różnice w natężeniu oceny – rozkłady odpowiedzi kobiet i mężczyzn są niemal identyczne.

Tabela 25. Wartości narodowe na tle innych wartości wśród dyrektorów wg grup wieku (dane w %)

		Nie przedstawiają wartości	Mało cenne	Trudno powiedzieć	Raczej cenne	Bardzo cenne
Wolności obywatelskie	35-42	0,0	0,0	4,0	16,0	80,0
	43-50	1,5	0,0	1,5	25,0	72,1

		Nie przedstawiają wartości	Mało cenne	Trudno powiedzieć	Raczej cenne	Bardzo cenne
	51-58	0,0	0,0	0,0	13,3	86,7
	59-67	0,0	2,1	0,0	12,5	85,4
Jedność narodu	35-42	0,0	0,0	0,0	32,0	68,0
	43-50	0,0	2,9	2,9	20,6	73,5
	51-58	0,0	0,0	0,0	17,8	82,2
	59-67	0,0	0,0	2,1	25,0	72,9
Wykształcenie	35-42	0,0	0,0	4,0	24,0	72,0
	43-50	2,9	0,0	1,5	30,9	64,7
	51-58	1,1	0,0	0,0	38,9	60,0
	59-67	0,0	2,1	0,0	52,1	45,8
Udane życie rodzinne	35-42	0,0	4,0	4,0	8,0	84,0
	43-50	0,0	2,9	1,5	17,6	77,9
	51-58	0,0	2,2	0,0	18,9	78,9
	59-67	0,0	0,0	0,0	14,6	85,4
Przyjazne stosunki z sąsiednimi narodami	35-42	0,0	0,0	0,0	36,0	64,0
	43-50	0,0	2,9	2,9	38,2	55,9
	51-58	0,0	1,1	2,2	30,0	66,7
	59-67	0,0	0,0	0,0	37,5	62,5
Poczucie dumy narodowej	35-42	0,0	0,0	4,0	44,0	52,0
	43-50	2,9	2,9	2,9	42,6	48,5
	51-58	1,1	1,1	0,0	36,7	61,1
	59-67	0,0	0,0	0,0	27,1	72,9

		Nie przedstawiają wartości	Mało cenne	Trudno powiedzieć	Raczej cenne	Bardzo cenne
Powodzenie w pracy zawodowej	35-42	0,0	4,0	4,0	28,0	64,0
	43-50	0,0	2,9	2,9	38,2	55,9
	51-58	0,0	2,2	0,0	42,2	55,6
	59-67	0,0	4,2	0,0	45,8	50,0
Praca na rzecz ojczyzny	35-42	0,0	0,0	4,0	32,0	64,0
	43-50	1,5	4,4	4,4	32,4	57,4
	51-58	0,0	2,2	2,2	27,8	67,8
	59-67	0,0	0,0	0,0	37,5	62,5
Praktyki religijne	35-42	0,0	12,0	8,0	40,0	40,0
	43-50	4,4	14,7	13,2	38,2	29,4
	51-58	3,3	12,2	13,3	44,4	26,7
	59-67	2,1	10,4	10,4	58,3	18,8

Poczucie dumy narodowej jako wartość oceniane jest różnie również ze względu na wiek dyrektorów (istotność testu H Kruskala-Wallis = 0,029). We wszystkich grupach wiekowych za cenną lub bardzo cenną uznało tę wartość ponad 90% badanych. Wśród młodszych badanych (35–42 lata i 43–50 lat) panuje równowaga między tymi, którzy uważają je za wartość raczej cenną i bardzo cenną. Z kolei wśród osób w wieku 51–58 lat odsetek badanych uznających poczucie dumy narodowej za wartość bardzo cenną wynosi 61,1%, zaś wśród osób w wieku 59–67 lat – już 72,9%.

Pozostałe wartości również oceniane są jako cenne lub bardzo cenne przez niemal wszystkich badanych z każdej kategorii wiekowej. Pewną różnicę w natężeniu ocen widać jeszcze w ocenie wykształcenia jako wartości. Za wartość bardzo cenną uznaje ją: 72,0% badanych w wieku 35–42 lata; 64,7% w wieku 43–50 lat; 60,0% w wieku 51–58 lat i 45,8% w wieku 59–67 lat. Podobnie jest w przypadku praktyk religijnych, dla których odsetek ocen najwyższych spada z 40,0% w grupie najmłodszej do 29,4% w kategorii 43–50 lat; 26,7% w kategorii 51–58 lat i 18,8% w grupie

najstarszych badanych. Mimo że przy ocenie tych dwóch wartości zdecydowanie w ocenie spada wraz z wiekiem respondentów, nie są to zróżnicowania istotne statystycznie.

Tabela 26. Wartości narodowe na tle innych wartości wśród dyrektorów wg miejsca zamieszkania (dane w %)

		Nie przedstawiają wartości	Mało cenne	Trudno powiedzieć	Raczej cenne	Bardzo cenne
Wolności obywatelskie	wieś/osada	0,0	0,0	2,1	12,8	85,1
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	0,0	20,6	79,4
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	21,7	78,3
	100-250 tys.	4,3	0,0	0,0	17,4	78,3
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	11,1	88,9
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	0,0	21,1	73,7
Jedność narodu	wieś/osada	0,0	0,0	1,1	14,9	84,0
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	0,0	31,7	66,7
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	4,3	95,7
	100-250 tys.	0,0	0,0	8,7	21,7	69,6
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	22,2	77,8
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	0,0	42,1	52,6
Wykształcenie	wieś/osada	1,1	0,0	2,1	33,0	63,8
	miasto do 50 tys.	1,6	0,0	0,0	34,9	63,5
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	43,5	56,5
	100-250 tys.	4,3	0,0	0,0	39,1	56,5
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	55,6	44,4
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	0,0	52,6	42,1

		Nie przedstawiają wartości	Mało cenne	Trudno powiedzieć	Raczej cenne	Bardzo cenne
Udane życie rodzinne	wieś/osada	0,0	1,1	2,1	11,7	85,1
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	0,0	27,0	71,4
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	8,7	91,3
	100-250 tys.	0,0	8,7	0,0	26,1	65,2
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	0,0	10,5	84,2
Przyjazne stosunki z sąsiednimi narodami	wieś/osada	0,0	0,0	3,2	26,6	70,2
	miasto do 50 tys.	0,0	4,8	0,0	41,3	54,0
	50-100 tys.	0,0	0,0	4,3	30,4	65,2
	100-250 tys.	0,0	0,0	0,0	39,1	60,9
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	33,3	66,7
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	52,6	47,4
Poczucie dumy narodowej	wieś/osada	1,1	0,0	3,2	31,9	63,8
	miasto do 50 tys.	3,2	1,6	0,0	42,9	52,4
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	30,4	69,6
	100-250 tys.	0,0	4,3	0,0	47,8	47,8
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	55,6	44,4
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	0,0	31,6	63,2
Powodzenie w pracy zawodowej	wieś/osada	0,0	2,1	2,1	36,2	59,6
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	0,0	46,0	52,4
	50-100 tys.	0,0	4,3	0,0	30,4	65,2
	100-250 tys.	0,0	0,0	4,3	47,8	47,8

		Nie przedstawiają wartości	Mało cenne	Trudno powiedzieć	Raczej cenne	Bardzo cenne
	250-500 tys.	0,0	11,1	0,0	33,3	55,6
	pow. 500 tys.	0,0	10,5	0,0	47,4	42,1
Praca na rzecz ojczyzny	wieś/osada	1,1	1,1	3,2	26,6	68,1
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	1,6	41,3	55,6
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	17,4	82,6
	100-250 tys.	0,0	8,7	8,7	26,1	56,5
	250-500 tys.	0,0	11,1	0,0	44,4	44,4
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	42,1	57,9
Praktyki religijne	wieś/osada	1,1	10,6	8,5	45,7	34,0
	miasto do 50 tys.	6,3	9,5	15,9	54,0	14,3
	50-100 tys.	0,0	4,3	4,3	52,2	39,1
	100-250 tys.	8,7	17,4	17,4	26,1	30,4
	250-500 tys.	0,0	11,1	33,3	33,3	22,2
	pow. 500 tys.	0,0	36,8	10,5	31,6	21,1

Ocena wagi poszczególnych spraw i wartości spada wraz ze wzrostem wielkości miejscowości zamieszkania. Jest to szczególnie widoczne w ocenie jedności narodu (98,9% wskazań na „Raczej cenne” i „Bardzo cenne” w przypadku mieszkańców wsi; 98,8% w przypadku mieszkańców miast do 100 tys. mieszkańców oraz 94,1% w przypadku mieszkańców miast powyżej 100 tys. mieszkańców) oraz praktyk religijnych (kolejno: 79,8%; 74,4%; 54,9%) – kiedy to różnice były istotne statystycznie. Oceny pozostałych spraw i wartości są już dużo bardziej zbliżone – nie wykazują różnic istotnych statystycznie.

1.8. Święta państwowe i narodowe

Wyrazem tożsamości narodowej jest m.in. celebrowanie świąt państwowych i narodowych, wśród których w Polsce należy wymienić Święto Narodowe Trzeciego Maja czy obchodzone 11 listopada Narodowe Święto Niepodległości. Zagadnienie obchodów tych świąt stało się tematem badawczym zgłębianym przez Narodowe Centrum Kultury w ramach przygotowań do setnej rocznicy odzyskania niepodległości przez Polskę w 1918 roku¹². Większość – na poziomie blisko 2/3 (65,7%) – dyrektorów wskazywała, że święta państwowe i narodowe są zdecydowanie ważne. Łącznie z tymi, którzy deklarowali, że są one raczej ważne – wyniosła 97,9%. Zatem odsetek dyrektorów niewskazujących wartości świąt państwowych i narodowych wynosił mniej niż błąd statystyczny, co można interpretować jako bardzo silną deklarację badanej grupy.

Opinie dotyczące wagi świąt narodowych są bardzo zbliżone bez względu na płeć badanych. Rozkłady odpowiedzi „Raczej ważne” i „Zdecydowanie ważne” pozostają w bardzo podobnych proporcjach u obydwu płci (33,5% odpowiedzi „Raczej ważne” w przypadku kobiet i 28,8% w przypadku mężczyzn oraz 64,2% odpowiedzi „Zdecydowanie ważne” w grupie kobiet i 69,2% w grupie mężczyzn). Dlatego też test T-Studenta nie wykazał między nimi różnic istotnych statystycznie (istotność testu = 0,695).

W przypadku porównywania grup wiekowych widoczne są pewne różnice w sile oceny. Choć niemal wszyscy badani z poszczególnych grup uznali, że święta narodowe są dla nich ważne, to odsetek ocen zdecydowanych był nieco wyższy u starszych respondentów (64,0% w grupie 35–42 lata; 58,8% w grupie 43–50 lat; 66,7% w kategorii 51–58 lat oraz 72,9% wśród najstarszych dyrektorów). Były to jednak różnice nieistotne statystycznie (istotność analizy wariancji = 0,682).

Podobnie wygląda zestawienie odpowiedzi w podziale na wielkość miejsca zamieszkania badanych dyrektorów. Święta państwowe i narodowe są ważne dla wszystkich respondentów z obszarów wiejskich, w tym aż dla 72,3% są zdecydowanie ważne. Są one ważne również dla niemal wszystkich mieszkańców miast, ale ci nie są już tak zdecydowani w swojej ocenie. Święta państwowe i narodowe są ważne dla 96,5% (w tym dla 59,3% zdecydowanie ważne) badanych z miast do 100 tys. mieszkańców i dla 96,1% mieszkańców miast powyżej 100 tys. mieszkańców (w tym dla 62,7% zdecydowanie ważne).

Zadano badanym również pytanie o to, w jaki sposób najczęściej obchodzili święta państwowe i narodowe. Najczęściej deklarowano, że celebrowanie odbywało się w gronie rodzinnym (33%), ale

---

¹² NCK, Świętowanie Niepodległości 11 listopada 2017 roku, <https://www.nck.pl/badania/publikacje/swietowanie-niepodleglosci-11-listopada-2017> (dostęp: 24.07.2024).

porównywalny odsetek (32,6%) wskazywał na swój udział w imprezach masowych o świeckim charakterze (32,6%). Udział w wydarzeniach o charakterze religijnym jako najczęstszą formę celebracji deklarowało 21,5% badanych dyrektorów. Najmniej – 0,9% wskazało na to, że nie ma w zwyczaju świętowania podobnych uroczystości. Szczegółową analizę częstości odpowiedzi na to pytanie zawiera tabela Sposoby celebracji świąt państwowych i narodowych przez dyrektorów.

Tabela 27. Sposoby celebracji świąt państwowych i narodowych przez dyrektorów

	Liczba	Procent
W rodzinnym gronie	77	33,0
Udział w imprezach zbiorowych, np. marsze, festyny	76	32,6
Udział w wydarzeniach religijnych, np. nabożeństwa, msze	50	21,5
W gronie przyjaciół i znajomych	18	7,7
Trudno powiedzieć	10	4,3
W ogóle nie mam zwyczaju świętowania takich uroczystości	2	0,9
Ogółem	233	100,0

Odpowiedzi na powyższe pytanie mają charakter jakościowy. Dlatego też do dokonywania porównań w podziale na płeć, wiek i miejsce zamieszkania wykorzystano proste testy chi-kwadrat.

Sposoby celebracji świąt państwowych były bardzo podobne u kobiet i mężczyzn. Choć mężczyźni nieco częściej obchodzili święta poprzez udział w imprezach zbiorowych (40,4% wskazań w stosunku do 30,2% w przypadku kobiet), zaś kobiety poprzez udział w wydarzeniach religijnych (23,5% wskazań przy 15,4% wskazań u mężczyzn), to ogółem rozkłady odpowiedzi były na tyle zbliżone, że różnica między nimi była nieistotna statystycznie.

Tabela 28. Celebracja świąt przez dyrektorów wg płci

	Kobieta		Mężczyzna	
	Liczba	Procent	Liczba	Procent
Raczej nie	0	0	1	1,9
Trudno powiedzieć	4	2,2	0	0

	Kobieta		Mężczyzna	
	Liczba	Procent	Liczba	Procent
Raczej tak	60	33,5	15	28,8
Zdecydowanie tak	115	64,2	36	69,2
Ogółem	179	100,0	52	100,0

Tabela 29. Sposoby celebracji świąt państwowych i narodowych wg płci

	Kobieta		Mężczyzna		Ogólnie	
	L	%	L	%	L	%
W rodzinnym gronie	60	33,5	16	30,8	77	33
W gronie przyjaciół i znajomych	13	7,3	5	9,6	18	7,7
Poprzez udział w imprezach zbiorowych, np. marsze, festyny	54	30,2	21	40,4	76	32,6
Poprzez udział w wydarzeniach religijnych	42	23,5	8	15,4	50	21,5
W ogóle nie mam zwyczaju świętowania takich uroczystości	1	0,6	1	1,9	2	0,9
Trudno powiedzieć	9	5	1	1,9	10	4,3
Ogółem	179	100,0	52	100,0	233	100,0

Tabela 30. Celebrowanie świąt przez dyrektorów wg grup wieku

	35-42		43-50		51-58		59-67		Ogółem	
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent
Raczej nie	0	0	0	0	1	1,1	0	0	1	0,4
Trudno powiedzieć	0	0	0	0	3	3,3	1	2,1	4	1,7

	35-42		43-50		51-58		59-67		Ogółem	
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent
Raczej tak	9	36	28	41,2	26	28,9	12	25	75	32,5
Zdecydowanie tak	16	64	40	58,8	60	66,7	35	72,9	151	65,4
Ogółem	25	100,0	68	100,0	90	100,0	48	100,0	231	100,0

Tabela 31. Sposoby celebracji świąt państwowych i narodowych wg grup wieku

	35-42		43-50		51-58		59-67	
	L	%	L	%	L	%	L	%
W rodzinnym gronie	13	52	23	33,8	25	27,8	15	31,3
W gronie przyjaciół i znajomych	2	8	8	11,8	5	5,6	3	6,3
Poprzez udział w imprezach zbiorowych, np. marsze, festyny	4	16	20	29,4	27	30	24	50
Poprzez udział w wydarzeniach religijnych, np. nabożeństwa, msze	4	16	17	25	25	27,8	4	8,3
W ogóle nie mam zwyczaju świętowania takich uroczystości	0	0	0	0	2	2,2	0	0
Trudno powiedzieć	2	8	0	0	6	6,7	2	4,2
Ogółem	25	100,0	68	100,0	90	100,0	48	100,0

Sposoby celebracji świąt były jednak zróżnicowane ze względu na wiek badanych. Najmłodszy dyrektorzy (w wieku 35–42 lata) znacznie częściej niż pozostali (w 52,0% przypadków) spędzali święta w rodzinnym gronie (w pozostałych kategoriach wiekowych było to po około 30% badanych). Z kolei wraz z wiekiem badanych wzrastał odsetek biorących udział w imprezach zbiorowych (wynosił: 16,0% w przypadku badanych w wieku 35–42 lata; 29,4% w kategorii 43–50 lat; 30,0% u badanych w wieku 51–58 lat i aż 50,0% w przypadku badanych w wieku 59–67 lat). Respondenci wyraźnie różnili się

również w zakresie obchodzenia świąt poprzez udział w wydarzeniach religijnych. Najczęściej ten sposób celebracji wskazywali badani z grup wiekowych 43–50 lat (25,0%) i 51–58 lat (27,8%). Wśród badanych w wieku 35–42 lata odsetek ten wynosił 16,0%, a wśród najstarszych badanych (59–67 lat) jedynie 8,3%.

Tabela 32. Celebracja świąt przez dyrektorów wg miejsca zamieszkania

	wieś/osada		miasto do 50 tys.		50-100 tys.		100-250 tys.		250-500 tys.		pow. 500 tys.		Ogółem	
	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%
Raczej nie	0	0	1	1,6	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,4
Trudno powiedzieć	0	0	2	3,2	0	0	1	4,3	1	11,1	0	0	4	1,7
Raczej tak	26	27,7	24	38,1	8	34,8	10	43,5	2	22,2	5	26,3	75	32,5
Zdecydowanie tak	68	72,3	36	57,1	15	65,2	12	52,2	6	66,7	14	73,7	151	65,4
Ogółem	94	100,0	63	100,0	23	100,0	23	100,0	9	100,0	19	100,0	231	100,0

Tabela 33. Sposoby celebracji świąt państwowych i narodowych wg miejsca zamieszkania

	wieś/osada		miasto do 50 tys.		50-100 tys.		100-250 tys.		250-500 tys.		pow. 500 tys.	
	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%
W rodzinnym gronie	24	25,5	22	34,9	9	39,1	10	43,5	2	22,2	9	47,4
Poprzez udział w imprezach zbiorowych, np. marsze	36	38,3	21	33,3	7	30,4	4	17,4	4	44,4	3	15,8

	wieś/osada		miasto do 50 tys.		50-100 tys.		100-250 tys.		250-500 tys.		pow. 500 tys.	
	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%
Poprzez udział w wydarzeniach religijnych	27	28,7	10	15,9	6	26,1	3	13	1	11,1	3	15,8
W gronie przyjaciół i znajomych	4	4,3	7	11,1	1	4,3	3	13	0	0	3	15,8
Trudno powiedzieć	3	3,2	1	1,6	0	0	3	13	2	22,2	1	5,3
W ogóle nie mam zwyczaju świętowania takich uroczystości	0	0	2	3,2	0	0	0	0	0	0	0	0,0
Ogółem	94	100,0	63	100,0	23	100,0	23	100,0	9	100,0	19	100,0

Sposoby celebracji świąt państwowych i narodowych różnicowały również kategorie badanych wyróżnione ze względu na miejsce zamieszkania (istotność testu chi-kwadrat = 0,006). Mieszkańcy obszarów wiejskich najczęściej wskazywali na udział w imprezach zbiorowych (38,3%), a w dalszej kolejności na udział w wydarzeniach religijnych (28,7%) oraz spędzanie świąt w rodzinnym gronie (25,5%). Mieszkańcy małych i średnich miast najczęściej spędzali święta państwowe i narodowe w rodzinnym gronie (36,0%) oraz w poprzez udział w imprezach zbiorowych (32,6%). Z kolei mieszkańcy dużych miast zdecydowanie wybierali rodzinne grono (41,2% wskazań).

1.9. Nastawienie do poszczególnych okresów w polskiej historii

Tożsamość narodowa na poziomie indywidualnym, jak i społecznym wynika z wielu czynników, wśród których pamięci zbiorowa jest jednym z ważniejszych. Dla pamięci zbiorowej miejsca, osoby i wydarzenia stanowią szczególnie istotne czynniki wypełniające jej treść¹³. Z tego względu zapytano badanych o ich poczucie dumy z wybranych okresów w historii Polski. Badanym przedstawiono skalę poczucia dumy od „Braku dumy” do „Bardzo dużej dumy”. Na tej skali oceniali oni różne okresy w polskiej historii, które nie miały równych przedziałów czasowych, a opierały się na najważniejszych wydarzeniach w 1000-letniej historii. Zostały one przedstawione w porządku chronologicznym.

Badani dyrektorzy szkół deklarowali największą dumę z udziału Polaków w II wojnie światowej (1939–1945). Łącznie 85,4% dyrektorów wskazało, że są dumni lub bardzo dumni z tego okresu w polskiej historii. Następnie – łącznie 73,8% wskazało, że odczuwa dużą lub bardzo dużą dumę w odniesieniu do okresu współczesnego, który określony został jako Polska w Unii Europejskiej (po 2004). Kolejną odpowiedzią było zjednoczenie kraju przez Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego (1320–1386), z którego dumnych było 72,5% badanych. Inne okresy, z których badani byli dumni, to walka o ustalenie granic odrodzonej Polski (1918–1920) – 71,2%, początki państwa polskiego (do 1138), gdzie na dumę wskazało 70,8% badanych, i rządy Jagiellonów (1386–1572), z których dumnych było 69,9%. Z kolei najmniej osób było dumnych z okresów braku polskiej państwowości bądź pełnej suwerenności. Najmniejszą dumę deklarowano wobec okresu PRL (1944–1989) – 11,2%, czasów rozbitcia dzielnicowego (1138–1320) – 13,3% i okresu rozbiorów Polski (1772–1918) – 19,3%. Szczegółową analizę częstości odpowiedzi na to pytanie zawiera tabela Poczucie dumy z wybranych okresów w historii Polski.

Tabela 34. Poczucie dumy z wybranych okresów w historii Polski (dane w %)

	Bardzo duża duma	Duża duma	Umiarkowana duma	Mała duma	Brak dumy	Trudno powiedzieć
Udział Polaków w II wojnie światowej (1939–1945)	53,2	32,2	3,9	0,0	0,9	9,9
Polska w Unii Europejskiej (po 2004)	32,2	41,6	14,2	2,1	0,9	9,0

¹³ B. Szacka, Historia i pamięć zbiorowa, „Kultura i Społeczeństwo” 2003 nr 4.

	Bardzo duża duma	Duża duma	Umiarkowana duma	Mała duma	Brak dumy	Trudno powiedzieć
Zjednoczenie kraju przez Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego (1320–1386)	27,9	44,6	14,6	0,4	0,0	12,4
Walka o ustalenie granic odrodzonej Polski (1918–1920)	35,6	35,6	13,3	1,7	0,0	13,7
Początki państwa polskiego (do 1138)	33,5	37,3	14,6	1,3	0,0	13,3
Rządy Jagiellonów (1386–1572)	29,6	40,3	13,7	0,9	0,0	15,5
Żołnierze wyklęci – udział w antykomunistycznych walkach partyzanckich	34,3	33,5	15,0	2,1	1,3	13,7
Okres od powstania Solidarności do Okrągłego Stołu (1980–1989)	27,9	39,1	17,6	1,7	1,7	12,0
Okres II Rzeczypospolitej (1918–1939)	17,2	44,2	21,5	3,0	0,0	14,2
Rzeczpospolita Obojga Narodów (1569–1795)	19,3	37,8	20,2	6,0	0,9	15,9
Okres transformacji lat 90. (1989–1999)	18,5	37,3	21,5	7,3	3,9	11,6
Okres rozbiorów Polski (1772–1918)	6,0	13,3	15,0	17,2	32,6	15,9
Okres rozbitcia dzielnicowego (1138–1320)	3,0	10,3	28,8	21,9	14,2	21,9
Okres Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (1944–1989)	3,9	7,3	22,3	21,9	26,6	18,0

Odpowiedzi zostały ze sobą zestawione również w podziale na płeć, wiek i miejsce zamieszkania respondentów. Skala odpowiedzi od „Braku dumy” do „Bardzo dużej dumy” ma charakter porządkowy (odpowiedź „Trudno powiedzieć” uznano za wymijającą, a więc będącą poza skalą). Dlatego do poszukiwania różnic istotnych statystycznie wykorzystano testy nieparametryczne: U Manna-Whitneya i H Kruskala-Wallis.

Tabela 35. Poczucie dumy z wybranych okresów w historii Polski wg płci (dane w %)

		Brak dumy	Mała duma	Umiarkowana duma	Duża duma	Bardzo duża duma	Trudno powiedzieć
Udział Polaków w II wojnie światowej (1939–1945)	Kobieta	0,6	0,0	4,5	33,5	50,3	11,2
	Mężczyzna	1,9	0,0	1,9	28,8	63,5	3,8
Polska w Unii Europejskiej (po 2004)	Kobieta	1,1	2,8	14,5	41,3	30,2	10,1
	Mężczyzna	0,0	0,0	13,5	44,2	38,5	3,8
Zjednoczenie kraju przez Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego (1320–1386)	Kobieta	0,0	0,6	14,0	43,0	27,9	14,5
	Mężczyzna	0,0	0,0	17,3	51,9	26,9	3,8
Walka o ustalenie granic odrodzonej Polski (1918–1920)	Kobieta	0,0	1,1	12,3	38,0	32,4	16,2
	Mężczyzna	0,0	3,8	17,3	28,8	46,2	3,8
Początki państwa polskiego (do 1138)	Kobieta	0,0	1,7	14,0	36,9	31,8	15,6
	Mężczyzna	0,0	0,0	17,3	40,4	38,5	3,8
Rządy Jagiellonów (1386–1572)	Kobieta	0,0	0,6	14,0	40,8	26,8	17,9
	Mężczyzna	0,0	1,9	13,5	40,4	38,5	5,8
Żołnierze wyklęci – udział w antykomunistycznych walkach partyzanckich	Kobieta	1,1	1,1	15,6	32,4	34,1	15,6
	Mężczyzna	1,9	5,8	13,5	38,5	34,6	5,8

		Brak dumy	Mała duma	Umiarkowana duma	Duża duma	Bardzo duża duma	Trudno powiedzieć
Okres od powstania Solidarności do Okrągłego Stołu (1980–1989)	Kobieta	1,7	2,2	19,6	35,8	27,4	13,4
	Mężczyzna	1,9	0,0	11,5	51,9	28,8	5,8
Okres II Rzeczypospolitej (1918–1939)	Kobieta	0,0	2,8	20,1	45,8	14,5	16,8
	Mężczyzna	0,0	3,8	26,9	40,4	25,0	3,8
Rzeczpospolita Obojga Narodów (1569–1795)	Kobieta	1,1	6,1	22,9	36,9	14,5	18,4
	Mężczyzna	0,0	5,8	11,5	42,3	34,6	5,8
Okres transformacji lat 90. (1989–1999)	Kobieta	2,8	6,1	22,9	36,3	17,9	14,0
	Mężczyzna	7,7	11,5	17,3	42,3	19,2	1,9
Okres rozbiorów Polski (1772–1918)	Kobieta	30,2	15,6	15,1	16,2	5,0	17,9
	Mężczyzna	42,3	23,1	15,4	3,8	7,7	7,7
Okres rozbięcia dzielnicowego (1138–1320)	Kobieta	15,1	17,9	30,7	7,8	2,8	25,7
	Mężczyzna	11,5	36,5	23,1	19,2	1,9	7,7
Okres Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (1944–1989)	Kobieta	27,9	16,8	24,6	7,8	3,9	19,0
	Mężczyzna	23,1	40,4	15,4	5,8	1,9	13,5

Należy zauważyć, że ogólnie mężczyźni nieco częściej wskazywali na poczucie bardzo dużej dumy niż kobiety. Z kolei kobiety częściej wybierały odpowiedź „Trudno powiedzieć”. Różnicą istotną statystycznie była jedynie ocena okresu Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1795). Aż 76,9% badanych mężczyzn odczuwa dumę z powodu tego okresu historii Polski, w tym 34,6% bardzo dużą dumę. Dumę odczuwa również 51,4% badanych kobiet, w tym 14,5% wskazało, że jest to bardzo duża duma.

Tabela 36. Poczucie dumy z wybranych okresów w historii Polski wg grup wieku (dane w %)

		Brak dumy	Mała duma	Umiarkowana duma	Duża duma	Bardzo duża duma	Trudno powiedzieć
Udział Polaków w II wojnie światowej (1939–1945)	35-42	4,0	0,0	4,0	36,0	28,0	28,0
	43-50	1,5	0,0	8,8	32,4	45,6	11,8
	51-58	0,0	0,0	2,2	30,0	61,1	6,7
	59-67	0,0	0,0	0,0	35,4	62,5	2,1
Polska w Unii Europejskiej (po 2004)	35-42	4,0	4,0	4,0	24,0	40,0	24,0
	43-50	0,0	1,5	13,2	44,1	26,5	14,7
	51-58	1,1	2,2	16,7	43,3	32,2	4,4
	59-67	0,0	2,1	16,7	45,8	35,4	0,0
Zjednoczenie kraju przez Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego (1320–1386)	35-42	0,0	0,0	8,0	28,0	28,0	36,0
	43-50	0,0	0,0	14,7	47,1	26,5	11,8
	51-58	0,0	0,0	16,7	46,7	25,6	11,1
	59-67	0,0	2,1	14,6	47,9	33,3	2,1

		Brak dumy	Mała дума	Umiarkowana дума	Duża дума	Bardzo duża дума	Trudno powiedzieć
Walka o ustalenie granic odrodzonej Polski (1918–1920)	35-42	0,0	0,0	12,0	24,0	32,0	32,0
	43-50	0,0	4,4	16,2	36,8	27,9	14,7
	51-58	0,0	1,1	11,1	35,6	38,9	13,3
	59-67	0,0	0,0	14,6	41,7	41,7	2,1
Początki państwa polskiego (do 1138)	35-42	0,0	0,0	12,0	28,0	28,0	32,0
	43-50	0,0	0,0	23,5	36,8	26,5	13,2
	51-58	0,0	2,2	8,9	41,1	36,7	11,1
	59-67	0,0	2,1	14,6	37,5	39,6	6,3
Rządy Jagiellonów (1386–1572)	35-42	0,0	4,0	4,0	36,0	20,0	36,0
	43-50	0,0	1,5	17,6	42,6	22,1	16,2
	51-58	0,0	0,0	11,1	40,0	35,6	13,3
	59-67	0,0	0,0	18,8	41,7	33,3	6,3

		Brak dumy	Mała дума	Umiarkowana дума	Duża дума	Bardzo duża дума	Trudno powiedzieć
Żołnierze wyklęci – udział w antykomunistycznych walkach partyzanckich	35-42	4,0	0,0	4,0	32,0	28,0	32,0
	43-50	0,0	0,0	23,5	32,4	30,9	13,2
	51-58	1,1	2,2	13,3	35,6	35,6	12,2
	59-67	2,1	6,3	12,5	33,3	39,6	6,3
Okres od powstania Solidarności do Okrągłego Stołu (1980–1989)	35-42	0,0	0,0	4,0	24,0	36,0	36,0
	43-50	4,4	2,9	23,5	38,2	17,6	13,2
	51-58	1,1	1,1	13,3	44,4	30,0	10,0
	59-67	0,0	2,1	25,0	39,6	33,3	0,0
Okres II Rzeczypospolitej (1918–1939)	35-42	0,0	4,0	20,0	28,0	16,0	32,0
	43-50	0,0	2,9	22,1	44,1	14,7	16,2
	51-58	0,0	2,2	20,0	45,6	18,9	13,3
	59-67	0,0	4,2	25,0	52,1	16,7	2,1

		Brak dumy	Mała duma	Umiarkowana duma	Duża duma	Bardzo duża duma	Trudno powiedzieć
Rzeczpospolita Obojga Narodów (1569–1795)	35-42	0,0	0,0	20,0	28,0	16,0	36,0
	43-50	1,5	10,3	20,6	35,3	14,7	17,6
	51-58	1,1	3,3	17,8	41,1	23,3	13,3
	59-67	0,0	8,3	25,0	41,7	18,8	6,3
Okres transformacji lat 90. (1989–1999)	35-42	0,0	4,0	4,0	36,0	20,0	36,0
	43-50	2,9	8,8	33,8	27,9	14,7	11,8
	51-58	7,8	5,6	16,7	42,2	18,9	8,9
	59-67	0,0	10,4	22,9	43,8	20,8	2,1
Okres rozbiorów Polski (1772–1918)	35-42	16,0	12,0	12,0	16,0	8,0	36,0
	43-50	26,5	20,6	20,6	11,8	5,9	14,7
	51-58	38,9	12,2	12,2	11,1	7,8	17,8
	59-67	39,6	25,0	14,6	18,8	0,0	2,1

		Brak dumy	Mała duma	Umiarkowana duma	Duża duma	Bardzo duża duma	Trudno powiedzieć
Okres rozbicia dzielnicowego (1138–1320)	35-42	8,0	12,0	16,0	12,0	12,0	40,0
	43-50	7,4	20,6	41,2	4,4	1,5	25,0
	51-58	20,0	18,9	24,4	13,3	2,2	21,1
	59-67	16,7	35,4	27,1	12,5	0,0	8,3
Okres Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (1944–1989)	35-42	8,0	8,0	28,0	8,0	12,0	36,0
	43-50	20,6	19,1	27,9	7,4	4,4	20,6
	51-58	28,9	24,4	15,6	10,0	2,2	18,9
	59-67	41,7	29,2	25,0	2,1	0,0	2,1

Wiek badanych różnicuje oceny nowszych okresów historii. Duma z udziału Polaków w II wojnie światowej (1939–1945) jest wyraźnie większa wśród starszych badanych. Aż 61,1% dyrektorów w wieku 51–58 lat i 62,5% w wieku 59–67 lat odczuwa bardzo dużą dumę z tego powodu. Wśród osób w wieku 43–50 lat odsetek ten wynosi już tylko 45,6%, zaś wśród badanych w wieku 35–42 lata – jedynie 28,0%. Odwrotną zależność można dostrzec w przypadku okresu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (1944–1989). Poczucie dumy z powodu tego okresu rośnie liniowo wraz ze spadkiem wieku badanych. Jednocześnie maleje jednak również pewność swojej oceny. Wśród badanych w wieku 35–42 lata aż 36,0% wybrało odpowiedź „Trudno powiedzieć”. Analogiczne odsetki wynoszą: 20,6% wśród badanych w wieku 43–50 lat; 18,9% u badanych w wieku 51–58 lat i jedynie 2,1% wśród badanych w wieku 59–67 lat.

Bardzo ciekawym przypadkiem jest ocena okresu od powstania Solidarności do Okrągłego Stołu (1980–1989). Jest ona najwyższa wśród najmłodszych badanych (36,0% wskazań na bardzo dużą dumę), ale warto zauważyć, że aż 36,0% osób będących w tym wieku powstrzymało się od oceny. Najmniej dumni z tego okresu są dyrektorzy w wieku 43–50 lat (jedynie 17,6% wskazań na bardzo dużą dumę). Zależność tę można tłumaczyć doświadczeniami osób w wieku 43–50 lat. Oceny dwóch najstarszych grup badanych plasują się pośrodku.

Tabela 37. Poczucie dumy z wybranych okresów w historii Polski wg miejsca zamieszkania (dane w %)

		Brak dumy	Mała duma	Umiarkowana duma	Duża duma	Bardzo duża duma	Trudno powiedzieć
Udział Polaków w II wojnie światowej (1939–1945)	wieś/osada	1,1	0,0	7,4	26,6	59,6	5,3
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	0,0	39,7	49,2	11,1
	50-100 tys.	0,0	0,0	8,7	34,8	43,5	13,0
	100-250 tys.	4,3	0,0	0,0	26,1	47,8	21,7
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	33,3	55,6	11,1
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	42,1	52,6	5,3
Polska w Unii Europejskiej (po 2004)	wieś/osada	0,0	0,0	16,0	43,6	34,0	6,4
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	12,7	49,2	27,0	9,5
	50-100 tys.	0,0	8,7	17,4	43,5	26,1	4,3
	100-250 tys.	0,0	8,7	17,4	21,7	30,4	21,7
	250-500 tys.	0,0	0,0	11,1	33,3	44,4	11,1
	pow. 500 tys.	10,5	0,0	5,3	36,8	42,1	5,3
	wieś/osada	0,0	0,0	12,8	39,4	36,2	11,7

		Brak dumy	Mała дума	Umiarkowana дума	Duża дума	Bardzo duża дума	Trudno powiedzieć
Zjednoczenie kraju przez Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego (1320–1386)	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	17,5	52,4	20,6	9,5
	50-100 tys.	0,0	4,3	4,3	52,2	26,1	13,0
	100-250 tys.	0,0	0,0	17,4	30,4	30,4	21,7
	250-500 tys.	0,0	0,0	22,2	55,6	0,0	22,2
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	21,1	52,6	21,1	5,3
Walka o ustalenie granic odrodzonej Polski (1918–1920)	wieś/osada	0,0	3,2	8,5	40,4	38,3	9,6
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	22,2	30,2	31,7	14,3
	50-100 tys.	0,0	0,0	8,7	39,1	34,8	17,4
	100-250 tys.	0,0	0,0	21,7	17,4	39,1	21,7
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	44,4	22,2	33,3
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	10,5	47,4	36,8	5,3
Początki państwa polskiego (do 1138)	wieś/osada	0,0	1,1	18,1	30,9	39,4	10,6
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	12,7	42,9	28,6	14,3
	50-100 tys.	0,0	0,0	13,0	56,5	17,4	13,0
	100-250 tys.	0,0	4,3	13,0	26,1	34,8	21,7
	250-500 tys.	0,0	0,0	11,1	22,2	44,4	22,2
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	10,5	52,6	31,6	5,3

		Brak dumy	Mała дума	Umiarkowana дума	Duża дума	Bardzo duża дума	Trudno powiedzieć
Rządy Jagiellonów (1386–1572)	wieś/osada	0,0	1,1	16,0	37,2	33,0	12,8
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	15,9	49,2	22,2	12,7
	50-100 tys.	0,0	4,3	8,7	43,5	26,1	17,4
	100-250 tys.	0,0	0,0	8,7	26,1	39,1	26,1
	250-500 tys.	0,0	0,0	11,1	33,3	11,1	44,4
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	10,5	47,4	36,8	5,3
Żołnierze wyklęci – udział w antykomunistycznych walkach partyzanckich	wieś/osada	0,0	0,0	14,9	40,4	31,9	12,8
	miasto do 50 tys.	0,0	3,2	20,6	34,9	31,7	9,5
	50-100 tys.	0,0	0,0	13,0	26,1	43,5	17,4
	100-250 tys.	0,0	13,0	13,0	17,4	30,4	26,1
	250-500 tys.	11,1	0,0	11,1	22,2	33,3	22,2
	pow. 500 tys.	10,5	0,0	5,3	31,6	47,4	5,3
Okres od powstania Solidarności do Okrągłego Stołu (1980–1989)	wieś/osada	1,1	3,2	20,2	40,4	28,7	6,4
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	15,9	47,6	23,8	11,1
	50-100 tys.	4,3	0,0	13,0	47,8	21,7	13,0
	100-250 tys.	8,7	0,0	13,0	13,0	39,1	26,1
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	66,7	0,0	33,3

		Brak dumy	Mała дума	Umiarkowana дума	Duża дума	Bardzo duża дума	Trudno powiedzieć
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	31,6	15,8	42,1	10,5
Okres II Rzeczypospolitej (1918–1939)	wieś/osada	0,0	1,1	21,3	47,9	17,0	12,8
	miasto do 50 tys.	0,0	4,8	25,4	42,9	14,3	12,7
	50-100 tys.	0,0	0,0	26,1	39,1	17,4	17,4
	100-250 tys.	0,0	8,7	13,0	43,5	17,4	17,4
	250-500 tys.	0,0	0,0	11,1	44,4	11,1	33,3
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	21,1	42,1	26,3	5,3
Rzeczpospolita Obojga Narodów (1569–1795)	wieś/osada	1,1	4,3	25,5	30,9	21,3	17,0
	miasto do 50 tys.	0,0	6,3	17,5	50,8	14,3	11,1
	50-100 tys.	0,0	8,7	17,4	34,8	26,1	13,0
	100-250 tys.	0,0	13,0	4,3	34,8	21,7	26,1
	250-500 tys.	11,1	0,0	0,0	44,4	11,1	33,3
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	36,8	36,8	15,8	5,3
Okres transformacji lat 90. (1989–1999)	wieś/osada	4,3	4,3	20,2	43,6	19,1	8,5
	miasto do 50 tys.	4,8	9,5	25,4	34,9	15,9	9,5
	50-100 tys.	4,3	13,0	21,7	30,4	17,4	13,0
	100-250 tys.	0,0	8,7	26,1	17,4	26,1	21,7

		Brak dumy	Mała дума	Umiarkowana дума	Duża дума	Bardzo duża дума	Trudno powiedzieć
	250-500 tys.	0,0	0,0	11,1	66,7	0,0	22,2
	pow. 500 tys.	5,3	10,5	15,8	36,8	21,1	10,5
Okres rozbiorów Polski (1772–1918)	wieś/osada	35,1	16,0	18,1	12,8	7,4	10,6
	miasto do 50 tys.	34,9	17,5	14,3	15,9	3,2	14,3
	50-100 tys.	26,1	26,1	8,7	8,7	8,7	21,7
	100-250 tys.	34,8	13,0	4,3	13,0	8,7	26,1
	250-500 tys.	22,2	11,1	11,1	11,1	0,0	44,4
	pow. 500 tys.	26,3	21,1	26,3	15,8	0,0	10,5
Okres rozbicia dzielnicowego (1138–1320)	wieś/osada	12,8	19,1	35,1	7,4	4,3	21,3
	miasto do 50 tys.	12,7	33,3	19,0	12,7	1,6	20,6
	50-100 tys.	17,4	21,7	39,1	4,3	0,0	17,4
	100-250 tys.	13,0	17,4	21,7	8,7	4,3	34,8
	250-500 tys.	22,2	11,1	11,1	11,1	0,0	44,4
	pow. 500 tys.	21,1	10,5	36,8	26,3	0,0	5,3
Okres Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (1944–1989)	wieś/osada	19,1	22,3	26,6	8,5	5,3	18,1
	miasto do 50 tys.	27,0	23,8	22,2	9,5	1,6	15,9
	50-100 tys.	30,4	26,1	13,0	4,3	4,3	21,7

		Brak dumy	Mała дума	Umiarkowana дума	Duża дума	Bardzo dużа дума	Trudno powiedzieć
	100-250 tys.	39,1	13,0	17,4	0,0	4,3	26,1
	250-500 tys.	22,2	33,3	11,1	11,1	0,0	22,2
	pow. 500 tys.	47,4	15,8	26,3	5,3	0,0	5,3

Grupy wyróżnione ze względu na miejsce zamieszkania istotnie różnicowała ocena tylko jednego okresu w historii Polski – okresu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (1944–1989). Dumę z powodu tej części historii odczuwa 16,9% badanych dyrektorów z obszarów wiejskich; 12,7% mieszkańców małych i średnich miast oraz 7,1% mieszkańców dużych miast. Wraz z wielkością miejsca zamieszkania malała też дума badanych dyrektorów ze zjednoczenia kraju przez Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego (1320–1386). Dumę z powodu tego okresu odczuwa 85,5% mieszkańców wsi; 83,1% mieszkańców miast do 100 tys. mieszkańców i 76,7% mieszkańców miast powyżej 100 tys. mieszkańców. Były to jednak różnice nieistotne statystycznie.

W przypadku oceny pozostałych okresów historii Polski trudno jest wskazać jakąś regularność. Poczucie dumy poszczególnych kategorii wyróżnionych ze względu na miejsce zamieszkania badanych jest bardzo zbliżone, przez co testy nie wykazały różnic istotnych statystycznie.

Część 2 – Tożsamość narodowa a nauczanie w szkole

2.1. Cele kształcenia – metodyczne

Celem edukacji szkolnej jest zarówno dostarczenie uczniom wiedzy, jak i wychowywanie ich do życia w społeczeństwie. Jednak sposób, w jaki realizuje się ten cel, zależy od konkretnego podejścia metodycznego, czyli celowo i systematycznie stosowanych sposobów kierowania pracą uczniów w procesie nauczania. W debatach metodycznych porusza się m.in. problem związany z klasyczną metodą nauczania, czyli metodą podawczą, i odchodzeniem od niej w sposób jak najbardziej skuteczny. Zadano więc badanym pytanie o to, jakie podejście metodyczne powinno przyjmować się przy kształtowaniu tożsamości narodowej uczniów? Dyrektorzy w większości przekonani byli, że słusznym podejściem jest nauczenie samodzielnego myślenia (szczególnie wnioskowania) i przekazywanie postaw zaangażowania w problemy społeczności lokalnej. Wskazało na to kolejno 72,5% i 60,5% badanych. Zdania podzielone mniej więcej po równo pomiędzy za i przeciw (50,6% za, 49,4% przeciw) wystąpiły w przypadku nauczania zasad dyskusji na temat aktualnych problemów społecznych i okazywania szacunku w społeczeństwie wielokulturowym. Najmniej badanych (15,9%) poparło przekazywanie postaw zaangażowania w problemy społeczeństwa globalnego. Mniejsza część (38,6%) dyrektorów aprobowała klasyczne metody podawcze, wskazując odpowiedź: przekazanie szczegółowej wiedzy (m.in. dat historycznych, opisów regionów, procedur prawnych). Poniższa tabela prezentuje pełny rozkład tej zmiennej.

Tabela 38. Podejście metodyczne do kształtowania tożsamości narodowej

	Liczba	Procent
Nauczenie samodzielnego myślenia (szczególnie wnioskowania)	169	72,5
Przekazywanie postaw zaangażowania w problemy społeczności lokalnej	141	60,5
Nauczanie zasad dyskusji na temat aktualnych problemów społecznych	118	50,6
Okazywanie szacunku w społeczeństwie wielokulturowym	118	50,6

	Liczba	Procent
Przekazanie szczegółowej wiedzy (m.in. dat historycznych, opisów regionów, procedur prawnych)	90	38,6
Przekazywanie postaw zaangażowania w problemy społeczeństwa globalnego	37	15,9

Na powyższe pytanie każdy respondent mógł udzielić kilku odpowiedzi, wykonanie testów statystycznych określających różnice pomiędzy grupami nie było możliwe. Zamiast testów wykonano zestawienia krzyżowe w podziale na płeć, wiek i miejsce zamieszkania badanych dyrektorów.

Tabela 39. Podejście metodyczne do kształtowania tożsamości narodowej wg płci

	Kobiety		Mężczyźni	
	L	%	L	%
Nauczenie samodzielnego myślenia (szczególnie wnioskowania)	130	72,6	39	75,0
Przekazywanie postaw zaangażowania w problemy społeczności lokalnej	110	61,5	30	57,7
Nauczanie zasad dyskusji na temat aktualnych problemów społecznych	90	50,3	28	53,8
Okazywanie szacunku w społeczeństwie wielokulturowym	95	53,1	23	44,2
Przekazanie szczegółowej wiedzy (m.in. dat historycznych, opisów regionów, procedur prawnych)	64	35,8	25	48,1
Przekazywanie postaw zaangażowania w problemy społeczeństwa globalnego	35	19,6	2	3,8
Ogółem	179	100,0	52	100,0

Opinie obydwu płci dotyczące celów kształcenia były dość podobne. Mężczyźni nieco częściej wskazywali na konieczność przekazania szczegółowej wiedzy (cel ten wskazało 48,1% mężczyzn i 35,8% kobiet). Z kolei kobiety nieco częściej wskazywały na cel, jakim jest okazywanie szacunku w społeczeństwie wielokulturowym (wskazało go 53,1% kobiet i 44,2% mężczyzn). Celem, który najwyraźniej różnicował obie płcie, było przekazywanie postaw zaangażowania w problemy społeczeństwa globalnego. Został on wskazany przez 19,6% kobiet i jedynie 3,8% mężczyzn.

Tabela 40. Podejście metodyczne do kształtowania tożsamości narodowej wg grup wieku

	35-42		43-50		51-58		59-67	
	L	%	L	%	L	%	L	%
Przekazanie szczegółowej wiedzy (m.in. dat historycznych, opisów regionów, procedur prawnych)	11	44,0	23	33,8	34	37,8	21	43,8
Nauczenie samodzielnego myślenia (szczególnie wnioskowania)	19	76,0	51	75,0	62	68,9	37	77,1
Nauczanie zasad dyskusji na temat aktualnych problemów społecznych	11	44,0	35	51,5	46	51,1	26	54,2
Przekazywanie postaw zaangażowania w problemy społeczności lokalnej	15	60,0	44	64,7	58	64,4	23	47,9
Przekazywanie postaw zaangażowania w problemy społeczeństwa globalnego	5	20,0	13	19,1	15	16,7	4	8,3
Okazywanie szacunku w społeczeństwie wielokulturowym	14	56,0	30	44,1	45	50,0	29	60,4
Ogółem	25	100,0	68	100,0	90	100,0	48	100,0

Wiek różnicował przede wszystkim wagę przypisywaną przekazywaniu postaw zaangażowania w problemy społeczeństwa globalnego. Odsetek wskazujących ten cel malał wraz z wiekiem badanych (wynosił: 20,0% u osób w wieku 35–42 lata; 19,1% wśród badanych w wieku 43–50 lat; 16,7% wśród dyrektorów w wieku 51–58 lat i jedynie 8,3% w przypadku najstarszych badanych). Przekazywanie postaw zaangażowania w problemy społeczności lokalnej było wskazywane znacznie rzadziej przez

osoby w wieku 59–67 lat (47,9% wskazań, przy ponad 60% w pozostałych grupach). Z kolei okazywanie szacunku w społeczeństwie wielokulturowym najmniej zwolenników znalazło w grupie osób w wieku 43–50 lat (44,1% wskazań). Cel ten wskazało: 50,0% badanych w wieku 51–58 lat; 56,0% badanych w wieku 35–42 lata i aż 60,4% dyrektorów w wieku 59–67 lat.

Tabela 41. Podejście metodyczne do kształtowania tożsamości narodowej wg miejsca zamieszkania

	wieś/osada		miasto do 50 tys.		50-100 tys.		100-250 tys.		250-500 tys.		pow. 500 tys.	
	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%
Przekazanie szczegółowej wiedzy (m.in. dat historycznych, opisów regionów, procedur prawnych)	39	41,5	22	34,9	10	43,5	8	34,8	3	33,3	7	36,8
Nauczenie samodzielnego myślenia (szczególnie wnioskowania)	67	71,3	49	77,8	14	60,9	19	82,6	5	55,6	15	78,9
Nauczanie zasad dyskusji na temat aktualnych problemów społecznych	42	44,7	37	58,7	11	47,8	12	52,2	5	55,6	11	57,9
Przekazywanie postaw zaangażowania w problemy społeczności lokalnej	67	71,3	35	55,6	14	60,9	13	56,5	4	44,4	7	36,8
Przekazywanie postaw zaangażowania w problemy społeczeństwa globalnego	13	13,8	8	12,7	5	21,7	5	21,7	2	22,2	4	21,1
Okazywanie szacunku w społeczeństwie wielokulturowym	46	48,9	33	52,4	11	47,8	12	52,2	3	33,3	13	68,4
Ogółem	94	100,0	63	100,0	23	100,0	23	100,0	9	100,0	19	100,0

Bez względu na miejsce zamieszkania respondentów za najważniejszy cel kształcenia uznano nauczanie samodzielnego myślenia (71,3% wskazań u badanych z obszarów wiejskich; 73,3% u badanych z małych i średnich miast; 76,5% u badanych z dużych miast). Dyrektorzy różnią się jednak w kwestii oceny wagi pozostałych celów. Mieszkańcy obszarów wiejskich w niemal równym stopniu co nauczanie samodzielnego myślenia cenią przekazywanie postaw zaangażowania w problemy społeczności lokalnej (71,3% wskazań).

Dla mieszkańców małych i średnich miast cel ten był nieco mniej ważny (57,0% wskazań) i równorzędny z nauczaniem zasad dyskusji na temat aktualnych problemów społecznych (55,8%) oraz okazywaniem szacunku w społeczeństwie wielokulturowym (51,2%). Dla mieszkańców dużych miast najważniejsze cele – po nauczaniu samodzielnego myślenia – to: nauczanie zasad dyskusji na temat aktualnych problemów społecznych (54,9% wskazań) oraz okazywanie szacunku w społeczeństwie wielokulturowym (otrzymało również 54,9%). Przekazywanie postaw zaangażowania w problemy społeczności lokalnej okazało się być dla tej grupy nieco mniej ważne (47,1% wskazań).

2.2. Patriotyzm i tożsamość narodowa a efekty edukacji obywatelskiej

Kształtowanie tożsamości narodowej w myśl koncepcji niniejszego badania uważać można za jeden z przejawów tzw. edukacji obywatelskiej – edukacji do życia w społeczeństwie obywatelskim przez umożliwienie włączenia obywateli w procesy polityczno-społeczne. Dodano więc do klasycznych elementów związanych z edukacją obywatelską dwa elementy kafeterii odnoszące się do tożsamości narodowej – okazywanie szacunku symbolom narodowym i odczuwanie więzi emocjonalnej z Polską. Odpowiedzi te zajęły pierwsze i piąte miejsce w kolejności. Generalnie zauważyć trzeba, że wszystkie odpowiedzi były wskazywane jako raczej albo zdecydowanie istotne średnio w 94% (min. 85,4%; max. 98,7%). Najczęściej wybieraną odpowiedzią było aktywne korzystanie z praw wyborczych oraz ex æquo – okazywanie szacunku symbolom narodowym, a także dbałość o środowisko naturalne (po 98,7%). Ta druga odpowiedź była najczęściej (85,5%) wskazywana jako zdecydowanie istotny element edukacji obywatelskiej. Szczegółową analizę częstości odpowiedzi na to pytanie zawiera tabela Efekty edukacji obywatelskiej w szkole.

Tabela 42. Efekty edukacji obywatelskiej w szkole (dane w %)

	Zdecydowanie istotne	Raczej istotne	Raczej nieistotne	Zdecydowanie nieistotne	Trudno powiedzieć
Okazywanie szacunku symbolom narodowym	85,8	12,9	0,4	0,0	0,9
Aktywne korzystanie z praw wyborczych	74,7	24	0,4	0,4	0,4
Dbałość o środowisko naturalne (ekologia)	75,1	23,6	0,0	0,4	0,9
Świadomość wolności obywatelskich	73	25,3	0,9	0,4	0,4
Odczuwanie więzi emocjonalnej z Polską	77,7	19,3	1,7	0,0	1,3
Świadomość obowiązków fiskalnych (płacenia podatków)	45,9	48,9	3,0	0,9	1,3

	Zdecydowanie istotne	Raczej istotne	Raczej nieistotne	Zdecydowanie nieistotne	Trudno powiedzieć
Świadomość zasad funkcjonowania urzędów	46,8	47,6	3,4	1,3	0,9
Okazywanie szacunku do przedstawicieli instytucji publicznych (pracowników administracji państwowej i samorządowej)	46,8	44,6	5,2	1,3	2,1
Okazywanie szacunku do przedstawicieli władz (niezależnie od partii politycznych)	42,5	47,6	4,3	1,7	3,9
Umiejętność składania petycji, skarg, wniosków	31,3	57,5	7,3	0,9	3,0
Świadomość prawa do organizowania się (w tym udziału w protestach)	30,5	54,9	8,6	0,4	5,6

Dodatkowo odpowiedzi zostały zestawione w podziale na trzy zmienne: płeć, wiek i miejsce zamieszkania dyrektorów. Poszczególne twierdzenia oceniane były na skali Likerta. Pozwoliło to na dokonanie porównań za pomocą testów T-Studenta w przypadku płci oraz analiz wariacji w przypadku przedziałów wieku i miejsca zamieszkania.

Tabela 43. Efekty edukacji obywatelskiej w szkole wg płci (dane w %)

		Zdecydowanie nieistotne	Raczej nieistotne	Trudno powiedzieć	Raczej istotne	Zdecydowanie istotne
Okazywanie szacunku symbolom narodowym	K	0,0	0,6	0,0	12,3	87,2
	M	0,0	0,0	1,9	15,4	82,7
	K	0,0	0,0	0,6	21,2	78,2

		Zdecydowanie nieistotne	Raczej nieistotne	Trudno powiedzieć	Raczej istotne	Zdecydowanie istotne
Dbłość o środowisko naturalne (ekologia)	M	1,9	0,0	0,0	32,7	65,4
Aktywne korzystanie z praw wyborczych	K	0,6	0,0	0,0	25,1	74,3
	M	0,0	1,9	0,0	21,2	76,9
Świadomość wolności obywatelskich	K	0,0	1,1	0,0	25,1	73,7
	M	1,9	0,0	0,0	26,9	71,2
Odczuwanie więzi emocjonalnej z Polską	K	0,0	1,7	1,1	17,3	79,9
	M	0,0	1,9	0,0	26,9	71,2
Świadomość obowiązków fiskalnych (płacenia podatków)	K	0,6	3,9	1,1	48,6	45,8
	M	1,9	0,0	0,0	51,9	46,2
Świadomość zasad funkcjonowania urzędów publicznych	K	1,1	3,4	0,0	46,9	48,6
	M	1,9	3,8	1,9	51,9	40,4
Okazywanie szacunku do przedstawicieli instytucji publicznych (pracowników administracji państwowej i samorządowej)	K	1,7	4,5	1,7	44,1	48,0
	M	0,0	7,7	1,9	48,1	42,3
Okazywanie szacunku do przedstawicieli władz (niezależnie od partii politycznych)	K	1,7	3,9	3,9	46,4	44,1
	M	1,9	5,8	1,9	53,8	36,5
Umiejętność składania petycji, skarg, wniosków	K	0,6	7,3	2,2	58,1	31,8
	M	1,9	7,7	3,8	57,7	28,8
	K	0,6	8,9	6,1	53,6	30,7

		Zdecydowanie nieistotne	Raczej nieistotne	Trudno powiedzieć	Raczej istotne	Zdecydowanie istotne
Świadomość prawa do organizowania się (w tym udziału w protestach)	M	0,0	7,7	1,9	61,5	28,8

Rozkłady odpowiedzi kobiet i mężczyzn na poszczególne pytania były bardzo zbliżone, co pokazuje, że efekty edukacji obywatelskiej są dość zgodne. Istotna statystycznie różnica wystąpiła jedynie w przypadku oceny celu, jakim jest dbałość o środowisko naturalne – ale i tutaj różnice w udzielonych odpowiedziach nie są aż tak wyraźne. Z celem tym zgadzają się niemal wszyscy (99,4% kobiet i 98,1% mężczyzn), ale kobiety są w swojej ocenie bardziej zdecydowane. Aż 78,2% spośród nich uważa ten cel za zdecydowanie istotny, przy analogicznym odsetku u mężczyzn wynoszącym 65,4%.

Tabela 44. Efekty edukacji obywatelskiej w szkole wg grup wieku (dane w %)

		Zdecydowanie nieistotne	Raczej nieistotne	Trudno powiedzieć	Raczej istotne	Zdecydowanie istotne
Okazywanie szacunku symbolom narodowym	35- 42	0,0	0,0	4,0	8,0	88,0
	43- 50	0,0	1,5	0,0	23,5	75,0
	51- 58	0,0	0,0	0,0	11,1	88,9
	59- 67	0,0	0,0	0,0	4,2	95,8
Aktywne korzystanie z praw wyborczych	35- 42	0,0	4,0	0,0	20,0	76,0
	43- 50	1,5	0,0	0,0	32,4	66,2

		Zdecydowanie nieistotne	Raczej nieistotne	Trudno powiedzieć	Raczej istotne	Zdecydowanie istotne
	51- 58	0,0	0,0	0,0	21,1	78,9
	59- 67	0,0	0,0	0,0	20,8	79,2
Dbałość o środowisko naturalne (ekologia)	35- 42	4,0	0,0	0,0	16,0	80,0
	43- 50	0,0	0,0	1,5	29,4	69,1
	51- 58	0,0	0,0	0,0	22,2	77,8
	59- 67	0,0	0,0	0,0	22,9	77,1
Świadomość wolności obywatelskich	35- 42	4,0	0,0	0,0	24,0	72,0
	43- 50	0,0	2,9	0,0	32,4	64,7
	51- 58	0,0	0,0	0,0	22,2	77,8
	59- 67	0,0	0,0	0,0	22,9	77,1
Odczuwanie więzi emocjonalnej z Polską	35- 42	0,0	0,0	0,0	16,0	84,0
	43- 50	0,0	2,9	1,5	26,5	69,1
	51- 58	0,0	2,2	1,1	15,6	81,1

		Zdecydowanie nieistotne	Raczej nieistotne	Trudno powiedzieć	Raczej istotne	Zdecydowanie istotne
	59- 67	0,0	0,0	0,0	18,8	81,3
Świadomość obowiązków fiskalnych (płacenia podatków)	35- 42	4,0	0,0	4,0	36,0	56,0
	43- 50	1,5	4,4	0,0	48,5	45,6
	51- 58	0,0	4,4	1,1	50,0	44,4
	59- 67	0,0	0,0	0,0	56,3	43,8
Świadomość zasad funkcjonowania urzędów publicznych	35- 42	4,0	0,0	0,0	28,0	68,0
	43- 50	1,5	5,9	0,0	52,9	39,7
	51- 58	1,1	3,3	1,1	47,8	46,7
	59- 67	0,0	2,1	0,0	52,1	45,8
Okazywanie szacunku do przedstawicieli instytucji publicznych	35- 42	0,0	4,0	0,0	28,0	68,0
	43- 50	1,5	1,5	1,5	48,5	47,1
	51- 58	1,1	6,7	1,1	44,4	46,7
	59- 67	2,1	8,3	4,2	50,0	35,4

		Zdecydowanie nieistotne	Raczej nieistotne	Trudno powiedzieć	Raczej istotne	Zdecydowanie istotne
Okazywanie szacunku do przedstawicieli władz (niezależnie od partii politycznych)	35- 42	4,0	0,0	4,0	28,0	64,0
	43- 50	1,5	1,5	1,5	47,1	48,5
	51- 58	1,1	6,7	4,4	50,0	37,8
	59- 67	2,1	6,3	4,2	56,3	31,3
Umiejętność składania petycji, skarg, wniosków	35- 42	8,0	0,0	0,0	44,0	48,0
	43- 50	0,0	10,3	1,5	61,8	26,5
	51- 58	0,0	7,8	3,3	58,9	30,0
	59- 67	0,0	6,3	4,2	58,3	31,3
Świadomość prawa do organizowania się (w tym udziału w protestach)	35- 42	0,0	8,0	4,0	48,0	40,0
	43- 50	0,0	10,3	4,4	55,9	29,4
	51- 58	0,0	8,9	6,7	54,4	30,0
	59- 67	2,1	6,3	4,2	60,4	27,1

Dyrektorów w różnym wieku różnicowała jedynie ocena istotności celu, jakim jest okazywanie szacunku symbolom narodowym (istotność analizy wariancji = 0,010). Test post hoc Gamesa-Howella

wykazał, że istotnie różnią się w tej kwestii dyrektorzy mający 43–50 lat (spośród których 75,0% uznało ten cel za zdecydowanie istotny, a 23,5% za raczej istotny) i 59–67 lat (aż 95,8% uznało ten cel za zdecydowanie istotny, a 4,2% za raczej istotny).

Tabela 45. Efekty edukacji obywatelskiej w szkole wg miejsca zamieszkania (dane w %)

		Zdecydowanie nieistotne	Raczej nieistotne	Trudno powiedzieć	Raczej istotne	Zdecydowanie istotne
Okazywanie szacunku symbolom narodowym	wieś/osada	0,0	0,0	1,1	8,5	90,4
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	0,0	17,5	82,5
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	4,3	95,7
	100-250 tys.	0,0	4,3	0,0	21,7	73,9
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	11,1	88,9
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	21,1	78,9
Aktywne korzystanie z praw wyborczych	wieś/osada	0,0	1,1	0,0	27,7	71,3
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	0,0	27,0	73,0
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	8,7	91,3
	100-250 tys.	4,3	0,0	0,0	17,4	78,3
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	11,1	88,9
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	31,6	68,4
Dbałość o środowisko naturalne (ekologia)	wieś/osada	1,1	0,0	0,0	20,2	78,7
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	0,0	25,4	74,6
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	21,7	78,3

		Zdecydowanie nieistotne	Raczej nieistotne	Trudno powiedzieć	Raczej istotne	Zdecydowanie istotne
	100-250 tys.	0,0	0,0	4,3	21,7	73,9
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	11,1	88,9
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	47,4	52,6
Świadomość wolności obywatelskich	wieś/osada	1,1	0,0	0,0	24,5	74,5
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	0,0	30,2	68,3
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	26,1	73,9
	100-250 tys.	0,0	4,3	0,0	21,7	73,9
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	22,2	77,8
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	21,1	78,9
Odczuwanie więzi emocjonalnej z Polską	wieś/osada	0,0	0,0	1,1	14,9	84,0
	miasto do 50 tys.	0,0	3,2	0,0	30,2	66,7
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	13,0	87,0
	100-250 tys.	0,0	4,3	0,0	21,7	73,9
	250-500 tys.	0,0	0,0	11,1	0,0	88,9
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	0,0	21,1	73,7
Świadomość obowiązków fiskalnych (płacenia podatków)	wieś/osada	1,1	1,1	1,1	51,1	45,7
	miasto do 50 tys.	0,0	4,8	0,0	54,0	41,3
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	43,5	56,5

		Zdecydowanie nieistotne	Raczej nieistotne	Trudno powiedzieć	Raczej istotne	Zdecydowanie istotne
	100-250 tys.	4,3	4,3	4,3	30,4	56,5
	250-500 tys.	0,0	22,2	0,0	33,3	44,4
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	63,2	36,8
Świadomość zasad funkcjonowania urzędów publicznych	wieś/osada	1,1	2,1	1,1	46,8	48,9
	miasto do 50 tys.	0,0	6,3	0,0	55,6	38,1
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	34,8	65,2
	100-250 tys.	8,7	8,7	0,0	30,4	52,2
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	55,6	44,4
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	63,2	36,8
Okazywanie szacunku do przedstawicieli instytucji publicznych (pracowników administracji państwowej i samorządowej)	wieś/osada	0,0	4,3	0,0	42,6	53,2
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	1,6	60,3	36,5
	50-100 tys.	0,0	8,7	0,0	30,4	60,9
	100-250 tys.	8,7	4,3	8,7	30,4	47,8
	250-500 tys.	0,0	11,1	11,1	33,3	44,4
	pow. 500 tys.	5,3	15,8	0,0	47,4	31,6
Okazywanie szacunku do przedstawicieli władz (niezależnie	wieś/osada	1,1	2,1	3,2	50,0	43,6
	miasto do 50 tys.	0,0	3,2	3,2	61,9	31,7
	50-100 tys.	0,0	8,7	0,0	30,4	60,9

		Zdecydowanie nieistotne	Raczej nieistotne	Trudno powiedzieć	Raczej istotne	Zdecydowanie istotne
od partii politycznych)	100-250 tys.	4,3	4,3	8,7	34,8	47,8
	250-500 tys.	11,1	0,0	11,1	33,3	44,4
	pow. 500 tys.	5,3	15,8	0,0	36,8	42,1
Umiejętność składania petycji, skarg, wniosków	wieś/osada	1,1	4,3	3,2	59,6	31,9
	miasto do 50 tys.	0,0	15,9	1,6	58,7	23,8
	50-100 tys.	4,3	4,3	0,0	39,1	52,2
	100-250 tys.	0,0	4,3	4,3	56,5	34,8
	250-500 tys.	0,0	0,0	11,1	55,6	33,3
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	0,0	73,7	21,1
Świadomość prawa do organizowania się (w tym udziału w protestach)	wieś/osada	0,0	11,7	6,4	59,6	22,3
	miasto do 50 tys.	1,6	9,5	3,2	54,0	31,7
	50-100 tys.	0,0	4,3	0,0	47,8	47,8
	100-250 tys.	0,0	4,3	13,0	34,8	47,8
	250-500 tys.	0,0	11,1	11,1	55,6	22,2
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	73,7	26,3

Respondenci z poszczególnych klas miejscowości byli bardzo zgodni w zakresie wskazywania patriotycznych celów dla edukacji. Rozkłady ich odpowiedzi były na ogół bardzo zbliżone. Wyjątek stanowiła ocena celu „Okazywanie szacunku do przedstawicieli instytucji publicznych”. Mieszkańcy obszarów wiejskich oraz małych i średnich miast wyraźnie częściej wskazywali go jako „Raczej

istotny” lub „Zdecydowanie istotny” (kolejno: 95,7% i 95,3%) niż mieszkańcy miast powyżej 100 tys. mieszkańców (78,4% wskazań). Była to różnica istotna statystycznie (istotność analizy wariancji = 0,005).

Ponadto pewne niewielkie różnice można było dostrzec w przypadku celu „Świadomość prawa do organizowania się (w tym udziału w protestach)”. Mieszkańcy miast oceniali ten cel nieznacznie wyżej (cel za raczej istotny lub zdecydowanie istotny uznało 88,4% badanych z małych i średnich miast oraz 88,2% badanych z dużych miast, przy 81,9% respondentów z obszarów wiejskich). Z kolei dyrektorzy mieszkający na wsi wyróżnili się, wyżej wartościując cel: „Odczuwanie więzi emocjonalnej z Polską” (98,9% wskazań, przy 97,7% wskazań w przypadku mieszkańców małych i średnich miast oraz 94,1% u mieszkańców dużych miast). Byli również bardziej zdecydowani w twierdzeniu, że ważnym celem jest okazywanie szacunku symbolom narodowym (98,9% wskazań, w tym 90,4% odpowiedzi, że cel ten jest zdecydowanie istotny). Nie były to jednak różnice istotne statystycznie.

2.3. Nauczane przedmioty szkolne i aktywności szkolne a kształtowanie tożsamości narodowej

Abstrahując od funkcji społecznych i wychowawczych pełnionych przez szkołę, na których skupiają się najczęściej socjologowie edukacji, należy pamiętać o podstawowych funkcjach edukacyjnych, czyli prowadzeniu lekcji. Ten istotny wątek kształtowania tożsamości przez szkołę również został wzięty pod uwagę w badaniu, gdy postawiono respondentom pytania związane z nauczaniem przedmiotów:

Jak nauczanie poszczególnych przedmiotów przyczynia się do kształtowania tożsamości narodowej?

Jak nauczanie poszczególnych przedmiotów powinno w idealnej sytuacji przyczyniać się do kształtowania tożsamości narodowej?

Wyniki pomiaru potwierdzają intuicję wskazującą na to, że przedmioty „humanistyczne” najsilniej w opinii dyrektorów kształtują tożsamość narodową uczniów. Najwięcej wskazań odnotowano w przypadku języka polskiego (łącznie 98,3% przekonanych, że raczej i zdecydowanie przedmiot ten przyczynia się do kształtowania tożsamości). Następną w kolejności była historia z niemal identycznym wynikiem (98,2%) i wiedza o społeczeństwie z wynikiem zbliżonym (97,9%). Najmniej przyczynia się do kształtowania tożsamości narodowej, zdaniem badanych, nauczanie etyki (49,8%), plastyki (51,9%) i religii (52,4%). Szczegółową analizę częstości odpowiedzi na to pytanie zawiera poniższa tabela.

Tabela 46. Przedmioty, których nauczanie przyczynia się do kształtowania tożsamości narodowej (dane w %)

	Przyczyniają się w b. dużym stopniu	Przyczyniają się w dużym stopniu	Przyczyniają się w średnim stopniu	Przyczyniają się w niewielkim stopniu	Nie przyczyniają się	Trudno powiedzieć
Język polski	73,8	24,5	0,9	0,4	0,4	0,0
Historia	84,5	13,7	1,3	0,0	0,4	0,0
Wiedza o społeczeństwie	68,7	29,2	1,3	0,4	0,4	0,0
Geografia	32,6	48,1	17,2	1,3	0,4	0,4
Muzyka	24,9	44,2	22,7	6,0	0,9	1,3

	Przyczyniają się w b. dużym stopniu	Przyczyniają się w dużym stopniu	Przyczyniają się w średnim stopniu	Przyczyniają się w niewielkim stopniu	Nie przyczyniają się	Trudno powiedzieć
Przyroda	17,2	40,3	31,3	6,9	2,1	2,1
Edukacja dla bezpieczeństwa	18,5	38,6	28,3	9,9	3,0	1,7
Religia	23,2	29,2	27,5	9,0	5,2	6,0
Plastyka	14,6	37,3	32,6	12,4	1,7	1,3
Etyka	15,9	33,9	29,2	7,3	3,4	10,3

Opinie dotyczące tego, jak nauczanie poszczególnych przedmiotów przyczynia się do kształtowania tożsamości narodowej, zostały zestawione z płcią, wiekiem i miejscem zamieszkania respondentów. Skala odpowiedzi od „Nie przyczyniają się” do „Przyczyniają się w bardzo dużym stopniu” ma charakter porządkowy (po wyłączeniu odpowiedzi „Trudno powiedzieć”, będącej faktycznie brakiem odpowiedzi). Dlatego też do ustalenia istotnych statystycznie różnic pomiędzy grupami użyto przeznaczonych do tego testów nieparametrycznych: U Manna-Whitneya i H Kruskala-Wallisa.

Tabela 47. Przedmioty, których nauczanie przyczynia się do kształtowania tożsamości narodowej wg płci (dane w %)

		Nie przyczyniają się	Przyczyniają się w niewielkim stopniu	Przyczyniają się w średnim stopniu	Przyczyniają się w dużym stopniu	Przyczyniają się w bardzo dużym stopniu	Trudno powiedzieć
Język polski	K	0,6	0,0	1,1	25,7	72,6	0,0
	M	0,0	1,9	0,0	19,2	78,8	0,0
Historia	K	0,6	1,1	0,0	13,4	84,9	0,0
	M	0,0	1,9	0,0	13,5	84,6	0,0

		Nie przyczyniaj ą się	Przyczyniaj ą się w niewielkim stopniu	Przyczyniaj ą się w średnim stopniu	Przyczyniaj ą się w dużym stopniu	Przyczyniaj ą się w bardzo dużym stopniu	Trudno powiedzie ć
Wiedza o społeczeństwi e	K	0,6	0,0	0,6	27,9	70,9	0,0
	M	0,0	1,9	3,8	32,7	61,5	0,0
Geografia	K	0,6	1,1	16,8	47,5	33,5	0,6
	M	0,0	1,9	19,2	50,0	28,8	0,0
Muzyka	K	0,6	5,6	24,6	44,7	23,5	1,1
	M	1,9	7,7	17,3	42,3	28,8	1,9
Przyroda	K	2,2	7,3	28,5	41,9	17,9	2,2
	M	1,9	5,8	42,3	34,6	13,5	1,9
Edukacja dla bezpieczeństwa	K	3,4	9,5	31,8	36,9	16,8	1,7
	M	1,9	11,5	17,3	44,2	23,1	1,9
Religia	K	6,1	8,9	28,5	30,2	21,2	5,0
	M	1,9	9,6	25,0	25,0	28,8	9,6
Plastyka	K	1,7	12,3	34,6	35,8	14,0	1,7
	M	1,9	13,5	26,9	42,3	15,4	0,0
Etyka	K	3,9	6,1	28,5	34,1	17,3	10,1
	M	1,9	11,5	32,7	32,7	9,6	11,5

Odpowiedzi badanych kobiet i mężczyzn były bardzo zgodne. Występowały między nimi niewielkie różnice. Przykładowo mężczyźni kładli delikatnie większy nacisk na nauczanie: języka polskiego (78,8% odsetka najwyższych ocen, przy 72,6% w przypadku kobiet), religii (odsetek ocen najwyższych – 28,8% do 21,2%) i edukacji dla bezpieczeństwa (23,1% do 16,8%). Kobiety zaś nieco wyżej oceniały

znaczenie: wiedzy o społeczeństwie (70,9% odsetka ocen najwyższych, przy 61,5% w przypadku mężczyzn), geografii (33,5% do 28,8%) i etyki (17,3% do 9,6%). Nie były to jednak różnice istotne statystycznie. Warto dodać, że w przypadku pozostałych przedmiotów rozkłady ocen były niemal identyczne.

Tabela 48. Przedmioty, których nauczanie przyczynia się do kształtowania tożsamości narodowej wg grup wieku (dane w %)

		Nie przyczyniają się	Przyczyniają się w niewielkim stopniu	Przyczyniają się w średnim stopniu	Przyczyniają się w dużym stopniu	Przyczyniają się w bardzo dużym stopniu	Trudno powiedzieć	
Język polski	35 - 42	0,0	0,0	0,0	20,0	80,0	0,0	
	43 - 50	1,5	0,0	1,5	30,9	66,2	0,0	
	51 - 58	0,0	1,1	0,0	23,3	75,6	0,0	
	59 - 67	0,0	0,0	2,1	18,8	79,2	0,0	
	Historia	35 - 42	0,0	0,0	0,0	8,0	92,0	0,0
		43 - 50	1,5	0,0	0,0	26,5	72,1	0,0

		Nie przyczyniaj ą się	Przyczyniaj ą się w niewielkim stopniu	Przyczyniaj ą się w średnim stopniu	Przyczyniaj ą się w dużym stopniu	Przyczyniaj ą się w bardzo dużym stopniu	Trudno powiedzie ć
	51 -						
	58	0,0	0,0	3,3	8,9	87,8	0,0
	59 -						
	67	0,0	0,0	0,0	6,3	93,8	0,0
	35 -						
	42	0,0	0,0	0,0	20,0	80,0	0,0
Wiedza o społeczeństwi e	43 -						
	50	1,5	0,0	0,0	35,3	63,2	0,0
	51 -						
	58	0,0	1,1	2,2	27,8	68,9	0,0
	59 -						
	67	0,0	0,0	2,1	27,1	70,8	0,0
Geografia	35 -						
	42	0,0	0,0	28,0	40,0	32,0	0,0
	43 -						
50	1,5	0,0	16,2	51,5	29,4	1,5	

		Nie przyczyniaj ą się	Przyczyniaj ą się w niewielkim stopniu	Przyczyniaj ą się w średnim stopniu	Przyczyniaj ą się w dużym stopniu	Przyczyniaj ą się w bardzo dużym stopniu	Trudno powiedzie ć
	51						
	-						
	58	0,0	3,3	14,4	54,4	27,8	0,0
	59						
	-						
	67	0,0	0,0	18,8	35,4	45,8	0,0
Muzyka	35						
	-						
	42	4,0	4,0	24,0	32,0	32,0	4,0
	43						
	-						
	50	1,5	5,9	19,1	52,9	19,1	1,5
	51						
	-						
	58	0,0	10,0	21,1	44,4	23,3	1,1
	59						
	-						
	67	0,0	0,0	31,3	37,5	31,3	0,0
Przyroda	35						
	-						
	42	4,0	12,0	16,0	32,0	28,0	8,0
	43						
	-						
	50	1,5	10,3	25,0	50,0	10,3	2,9

		Nie przyczyniaj ą się	Przyczyniaj ą się w niewielkim stopniu	Przyczyniaj ą się w średnim stopniu	Przyczyniaj ą się w dużym stopniu	Przyczyniaj ą się w bardzo dużym stopniu	Trudno powiedzie ć
	51						
	-						
	58	3,3	6,7	35,6	40,0	13,3	1,1
	59						
Edukacja dla bezpieczeństwa	-						
	67	0,0	0,0	41,7	31,3	27,1	0,0
	35						
	-						
	42	8,0	16,0	8,0	40,0	28,0	0,0
	43						
Religia	-						
	50	4,4	7,4	27,9	44,1	14,7	1,5
	51						
	-						
Religia	58	1,1	11,1	32,2	35,6	16,7	3,3
	59						
	-						
	67	2,1	8,3	33,3	35,4	20,8	0,0
Religia	35						
	-						
	42	4,0	4,0	20,0	28,0	32,0	12,0
	43						
Religia	-						
	50	7,4	10,3	22,1	33,8	22,1	4,4

		Nie przyczyniaj ą się	Przyczyniaj ą się w niewielkim stopniu	Przyczyniaj ą się w średnim stopniu	Przyczyniaj ą się w dużym stopniu	Przyczyniaj ą się w bardzo dużym stopniu	Trudno powiedzie ć
	51						
	-						
	58	4,4	10,0	32,2	28,9	17,8	6,7
	59						
Plastyka	-						
	67	4,2	8,3	31,3	22,9	29,2	4,2
	35						
	-						
	42	4,0	16,0	32,0	20,0	20,0	8,0
	43						
Etyka	-						
	50	2,9	14,7	25,0	47,1	8,8	1,5
	51						
	-						
	58	1,1	11,1	41,1	35,6	11,1	0,0
Etyka	59						
	-						
	67	0,0	10,4	29,2	35,4	25,0	0,0
Etyka	35						
	-						
	42	4,0	0,0	32,0	16,0	12,0	36,0
Etyka	43						
	-						
	50	8,8	2,9	29,4	33,8	16,2	8,8

		Nie przyczyniają się	Przyczyniają się w niewielkim stopniu	Przyczyniają się w średnim stopniu	Przyczyniają się w dużym stopniu	Przyczyniają się w bardzo dużym stopniu	Trudno powiedzieć
	51						
	-						
	58	0,0	10,0	27,8	42,2	12,2	7,8
	59						
	-						
	67	2,1	12,5	31,3	27,1	22,9	4,2

Również wiek nie różnicował szczególnie ocen respondentów. Jedynym przedmiotem, który był oceniany istotnie inaczej, była historia. Przedstawiciele wszystkich grup wiekowych zgadzali się, że przedmiot ten ma znaczenie (odsetki ocen pozytywnych kształtowały się w zakresie od 96,7% do 100%). Dyrektorzy w wieku od 43 do 50 lat byli co do tego wyraźnie mniej przekonani. Jedynie 72,1% spośród nich oceniło, że historia w bardzo dużym stopniu przyczynia się do kształtowania tożsamości narodowej, podczas gdy w pozostałych kategoriach wiekowych odsetek ten przekraczał 90%.

Tabela 49. Przedmioty, których nauczanie przyczynia się do kształtowania tożsamości narodowej wg miejsca zamieszkania (dane w %)

		Nie przycz. się	Przycz. się w niewielkim stopniu	Przycz. się w średnim stopniu	Przycz. się w dużym stopniu	Przycz. się w b. dużym stopniu	Trudno powiedzieć
Język polski	wieś/osada	0,0	0,0	0,0	26,6	73,4	0,0
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	0,0	27,0	71,4	0,0
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	17,4	82,6	0,0
	100-250 tys.	4,3	0,0	8,7	21,7	65,2	0,0

		Nie przycz. się	Przycz. się w niewielkim stopniu	Przycz. się w średnim stopniu	Przycz. się w dużym stopniu	Przycz. się w b. dużym stopniu	Trudno powiedzieć
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	11,1	88,9	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	21,1	78,9	0,0
Historia	wieś/osada	0,0	0,0	1,1	10,6	88,3	0,0
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	1,6	17,5	81,0	0,0
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0
	100-250 tys.	4,3	0,0	0,0	21,7	73,9	0,0
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	22,2	77,8	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	5,3	15,8	78,9	0,0
Wiedza o społeczeństwie	wieś/osada	0,0	1,1	2,1	23,4	73,4	0,0
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	1,6	36,5	61,9	0,0
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	13,0	87,0	0,0
	100-250 tys.	4,3	0,0	0,0	39,1	56,5	0,0
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	66,7	33,3	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	21,1	78,9	0,0
Geografia	wieś/osada	0,0	0,0	16,0	42,6	41,5	0,0
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	12,7	60,3	25,4	0,0
	50-100 tys.	0,0	0,0	21,7	39,1	39,1	0,0
	100-250 tys.	4,3	8,7	21,7	47,8	17,4	0,0
	250-500 tys.	0,0	0,0	11,1	55,6	22,2	11,1

		Nie przycz. się	Przycz. się w niewielkim stopniu	Przycz. się w średnim stopniu	Przycz. się w dużym stopniu	Przycz. się w b. dużym stopniu	Trudno powiedzieć
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	31,6	42,1	26,3	0,0
Muzyka	wieś/osada	1,1	3,2	16,0	47,9	31,9	0,0
	miasto do 50 tys.	0,0	6,3	27,0	44,4	20,6	1,6
	50-100 tys.	0,0	4,3	30,4	34,8	30,4	0,0
	100-250 tys.	4,3	13,0	26,1	47,8	8,7	0,0
	250-500 tys.	0,0	11,1	22,2	44,4	11,1	11,1
	pow. 500 tys.	0,0	10,5	31,6	31,6	21,1	5,3
Przyroda	wieś/osada	0,0	4,3	26,6	44,7	23,4	1,1
	miasto do 50 tys.	1,6	9,5	33,3	39,7	14,3	1,6
	50-100 tys.	4,3	8,7	21,7	47,8	17,4	0,0
	100-250 tys.	8,7	17,4	39,1	30,4	4,3	0,0
	250-500 tys.	0,0	0,0	55,6	22,2	0,0	22,2
	pow. 500 tys.	5,3	0,0	42,1	31,6	15,8	5,3
Edukacja dla bezpieczeństwa	wieś/osada	3,2	8,5	29,8	36,2	19,1	3,2
	miasto do 50 tys.	1,6	9,5	30,2	41,3	17,5	0,0
	50-100 tys.	4,3	13,0	8,7	43,5	30,4	0,0
	100-250 tys.	8,7	17,4	26,1	39,1	8,7	0,0
	250-500 tys.	0,0	0,0	33,3	33,3	22,2	11,1
	pow. 500 tys.	0,0	10,5	42,1	36,8	10,5	0,0

		Nie przycz. się	Przycz. się w niewielkim stopniu	Przycz. się w średnim stopniu	Przycz. się w dużym stopniu	Przycz. się w b. dużym stopniu	Trudno powiedzieć
Religia	wieś/osada	3,2	7,4	24,5	33,0	28,7	3,2
	miasto do 50 tys.	6,3	7,9	33,3	27,0	15,9	9,5
	50-100 tys.	0,0	17,4	26,1	26,1	26,1	4,3
	100-250 tys.	13,0	8,7	26,1	30,4	21,7	0,0
	250-500 tys.	0,0	22,2	33,3	11,1	0,0	33,3
	pow. 500 tys.	10,5	5,3	26,3	26,3	26,3	5,3
Plastyka	wieś/osada	2,1	8,5	26,6	45,7	14,9	2,1
	miasto do 50 tys.	0,0	12,7	38,1	38,1	11,1	0,0
	50-100 tys.	0,0	8,7	39,1	30,4	21,7	0,0
	100-250 tys.	8,7	21,7	39,1	21,7	8,7	0,0
	250-500 tys.	0,0	22,2	22,2	22,2	22,2	11,1
	pow. 500 tys.	0,0	21,1	36,8	26,3	15,8	0,0
Etyka	wieś/osada	4,3	5,3	24,5	39,4	17,0	9,6
	miasto do 50 tys.	1,6	11,1	36,5	31,7	11,1	7,9
	50-100 tys.	0,0	4,3	34,8	21,7	26,1	13,0
	100-250 tys.	8,7	8,7	30,4	34,8	13,0	4,3
	250-500 tys.	0,0	22,2	22,2	22,2	0,0	33,3
	pow. 500 tys.	5,3	0,0	26,3	31,6	21,1	15,8

Miejsce zamieszkania badanych dyrektorów wyraźnie różnicowało ocenę czterech przedmiotów co do kształtowania tożsamości narodowej. Były to: geografia, przyroda, muzyka i plastyka. Ocena przydatności tych przedmiotów malała wraz z wielkością miejsca zamieszkania badanych. Aż 84,0% badanych mieszkańców wsi uznało, że geografia przyczynia się do kształtowania tożsamości narodowej (w tym 41,5% – że przyczynia się w bardzo dużym stopniu). Odsetek mieszkańców miast do 100 tys. mieszkańców, którzy wskazali na ten przedmiot, był bardzo zbliżony (83,7%), ale jedynie 29,1% badanych uznało, że przyczynia się on do kształtowania tożsamości narodowej w bardzo dużym stopniu. Z kolei spośród dyrektorów z miast powyżej 100 tys. mieszkańców geografiją za przedmiot przyczyniający się do kształtowania tożsamości narodowej uznało już tylko 70,0% (w tym 22,0% za przyczyniający się w bardzo dużym stopniu). Podobnie było w przypadku przyrody i muzyki – z każdą kolejną klasą wielkości miejscowości spadał odsetek badanych, którzy ogółem uznali dany przedmiot za przydatny, w tym również odsetek osób uznających go za przydatny w bardzo dużym stopniu. Z kolei odsetek respondentów uznających muzykę za przedmiot przydatny w bardzo dużym stopniu dla kształtowania tożsamości narodowej był bardzo zbliżony (wynosił około 15% w każdej grupie), ale badanych różnił ogólny odsetek pozytywnych wskazań (62,0% w przypadku mieszkańców wsi; 50,0% w przypadku mieszkańców małych i średnich miast; 38,0% w przypadku mieszkańców dużych miast).

Opinie na temat oceny przedmiotów, które powinny kształtować tożsamość narodową, były w pewien ogólny sposób zbliżone. Znaczący to, że badani również najczęściej wskazywali, że przedmioty humanistyczne powinny kształtować poczucie tożsamości narodowej uczniów. Na historię wskazało 98,2% badanych, niewiele mniej, bo 97,9% – na język polski i 97,4% – na wiedzę o społeczeństwie. Z kolei w przypadku przedmiotów, które najmniej powinny kształtować tożsamość narodową – najmniejszy odsetek (67,3%) wskazał religię, później etykę (72,6%) i przyrodę (80,3%). Szczegółową analizę częstości odpowiedzi na to pytanie zawiera poniższa tabela.

Tabela 50. Przedmioty, których nauczanie powinno przyczyniać się do kształtowania tożsamości narodowej (dane w %)

	Zdecydowanie powinny się przyczyniać	Raczej powinny się przyczyniać	Raczej nie powinny się przyczyniać	Zdecydowanie nie powinny się przyczyniać	Trudno powiedzieć
Język polski	83,7	14,2	0,4	0,0	1,7
Historia	88,8	9,4	0,0	0,0	1,7

	Zdecydowanie powinny się przyczynić	Raczej powinny się przyczynić	Raczej nie powinny się przyczynić	Zdecydowanie nie powinny się przyczynić	Trudno powiedzieć
Wiedza o społeczeństwie	77,7	19,7	0,9	0,0	1,7
Geografia	45,1	46,4	3,9	0,9	3,9
Przyroda	28,8	51,5	12,4	0,4	6,9
Muzyka	37,8	48,1	7,3	0,9	6,0
Plastyka	29,2	51,9	10,3	0,9	7,7
Religia	30	37,3	15,9	4,3	12,4
Etyka	27,5	45,1	12,9	1,3	13,3
Edukacja dla bezpieczeństwa	33,0	47,6	10,7	0,9	7,7

Również i w przypadku tego pytania dokonano porównań międzygrupowych. W tym celu utworzono skalę porządkową od odpowiedzi „Zdecydowanie nie powinny się przyczynić” do „Zdecydowanie powinny się przyczynić”. Odpowiedź „Trudno powiedzieć” uznano za środek skali.

Tabela 51. Przedmioty, których nauczanie powinno przyczynić się do kształtowania tożsamości narodowej wg płci (dane w %)

		Zdecydowani nie powinny się przyczynić	Raczej nie powinny się przyczynić	Trudno powiedzieć	Raczej powinny się przyczynić	Zdecydowani powinny się przyczynić
Historia	Kobieta	0,0	0,0	1,7	10,1	88,3
	Mężczyzna	0,0	0,0	0,0	7,7	92,3

		Zdecydowani e nie powinny się przyczyniać	Raczej nie powinny się przyczyniać	Trudno powiedzieć	Raczej powinny się przyczyniać	Zdecydowani e powinny się przyczyniać
Wiedza o społeczeństwie	Kobieta	0,0	0,0	1,7	20,1	78,2
	Mężczyzna	0,0	3,8	0,0	19,2	76,9
Język polski	Kobieta	0,0	0,0	1,7	16,8	81,6
	Mężczyzna	0,0	1,9	0,0	5,8	92,3
Geografia	Kobieta	1,1	3,9	3,9	47,5	43,6
	Mężczyzna	0,0	3,8	1,9	44,2	50,0
Muzyka	Kobieta	0,6	8,4	6,7	48,0	36,3
	Mężczyzna	1,9	3,8	1,9	50,0	42,3
Plastyka	Kobieta	1,1	10,6	7,8	52,5	27,9
	Mężczyzna	0,0	9,6	5,8	51,9	32,7
Edukacja dla bezpieczeństwa	Kobieta	0,6	12,8	8,4	47,5	30,7
	Mężczyzna	1,9	3,8	3,8	50,0	40,4
Przyroda	Kobieta	0,6	10,6	6,7	53,1	29,1
	Mężczyzna	0,0	19,2	5,8	48,1	26,9
Etyka	Kobieta	1,1	13,4	12,8	45,8	26,8

		Zdecydowani e nie powinny się przyczyniać	Raczej nie powinny się przyczyniać	Trudno powiedzieć	Raczej powinny się przyczyniać	Zdecydowani e powinny się przyczyniać
	Mężczyzn a	1,9	11,5	13,5	44,2	28,8
Religia	Kobieta	5,0	16,2	12,3	39,1	27,4
	Mężczyzn a	1,9	15,4	11,5	32,7	38,5

Również i w tym przypadku obie płcie były bardzo zgodne, a różnice dotyczyły jedynie zdecydowania w ocenie. Mężczyźni częściej wydawali bardziej zdecydowane oceny. Nadali o kilka punktów procentowych więcej ocen najwyższych: językowi polskiemu, historii, geografii, muzyce, plastyce, religii oraz edukacji dla bezpieczeństwa. Były to jednak różnice nieistotne statystycznie i mogły wynikać z różnicy w liczebności obydwu grup (mniejsza liczba badanych sprzyja większemu zróżnicowaniu odpowiedzi).

Tabela 52. Przedmioty, których nauczanie powinno przyczyniać się do kształtowania tożsamości narodowej wg grup wieku (dane w %)

		Zdecydowanie nie powinny się przyczyniać	Raczej nie powinny się przyczyniać	Trudno powiedzieć	Raczej powinny się przyczyniać	Zdecydowanie powinny się przyczyniać
Historia	35-42	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	43-50	0,0	0,0	2,9	16,2	80,9
	51-58	0,0	0,0	1,1	10,0	88,9
	59-67	0,0	0,0	0,0	4,2	95,8
Język polski	35-42	0,0	0,0	0,0	4,0	96,0

		Zdecydowanie nie powinny się przyczynić	Raczej nie powinny się przyczynić	Trudno powiedzieć	Raczej powinny się przyczynić	Zdecydowanie powinny się przyczynić
	43-50	0,0	0,0	2,9	19,1	77,9
	51-58	0,0	1,1	1,1	16,7	81,1
	59-67	0,0	0,0	0,0	8,3	91,7
Wiedza o społeczeństwie	35-42	0,0	0,0	0,0	8,0	92,0
	43-50	0,0	0,0	2,9	25,0	72,1
	51-58	0,0	0,0	1,1	20,0	78,9
	59-67	0,0	4,2	0,0	18,8	77,1
Geografia	35-42	0,0	4,0	8,0	28,0	60,0
	43-50	0,0	2,9	4,4	47,1	45,6
	51-58	1,1	5,6	3,3	47,8	42,2
	59-67	2,1	2,1	0,0	54,2	41,7
Muzyka	35-42	4,0	0,0	4,0	44,0	48,0
	43-50	1,5	8,8	5,9	51,5	32,4
	51-58	0,0	10,0	5,6	47,8	36,7
	59-67	0,0	4,2	6,3	47,9	41,7
Plastyka	35-42	0,0	0,0	16,0	40,0	44,0
	43-50	2,9	10,3	4,4	54,4	27,9
	51-58	0,0	13,3	7,8	52,2	26,7
	59-67	0,0	10,4	6,3	56,3	27,1
Edukacja dla bezpieczeństwa	35-42	0,0	8,0	4,0	36,0	52,0
	43-50	1,5	10,3	8,8	45,6	33,8

		Zdecydowanie nie powinny się przyczynić	Raczej nie powinny się przyczynić	Trudno powiedzieć	Raczej powinny się przyczynić	Zdecydowanie powinny się przyczynić
	51-58	1,1	13,3	7,8	52,2	25,6
	59-67	0,0	8,3	6,3	50,0	35,4
Przyroda	35-42	0,0	12,0	12,0	32,0	44,0
	43-50	0,0	10,3	7,4	54,4	27,9
	51-58	1,1	14,4	6,7	52,2	25,6
	59-67	0,0	12,5	2,1	58,3	27,1
Etyka	35-42	0,0	0,0	20,0	52,0	28,0
	43-50	2,9	13,2	11,8	41,2	30,9
	51-58	0,0	17,8	12,2	44,4	25,6
	59-67	2,1	10,4	12,5	50,0	25,0
Religia	35-42	0,0	8,0	16,0	36,0	40,0
	43-50	8,8	14,7	10,3	33,8	32,4
	51-58	1,1	20,0	12,2	42,2	24,4
	59-67	6,3	14,6	12,5	35,4	31,3

Wiek badanych ponownie zróżnicował znaczenie historii. Niemal wszyscy badani uznali, że powinna się ona przyczynić do kształtowania tożsamości narodowej (odsetki ocen pozytywnych wynosiły od 97,1% do 100%). Dyrektorzy w wieku 43–50 lat byli jednak co do tego mniej przekonani: 80,9% uznało, że przedmiot ten zdecydowanie powinien się do tego przyczynić, a 16,2% – że raczej powinien się przyczynić. W pozostałych grupach odsetek ocen najwyższych wyniósł kolejno: 100% w grupie wiekowej 35–42 lata; 88,9% w grupie 51–58 lat i aż 95,8% w grupie 59–67 lat.

Tabela 53. Przedmioty, których nauczanie powinno przyczynić się do kształtowania tożsamości narodowej wg miejsca zamieszkania (dane w %)

		Zdecydowanie nie powinny się przyczynić	Raczej nie powinny się przyczynić	Trudno powiedzieć	Raczej powinny się przyczynić	Zdecydowanie powinny się przyczynić
Historia	wieś/osada	0,0	0,0	1,1	5,3	93,6
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	1,6	11,1	87,3
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	4,3	95,7
	100-250 tys.	0,0	0,0	4,3	17,4	78,3
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	11,1	88,9
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	21,1	78,9
Język polski	wieś/osada	0,0	0,0	1,1	12,8	86,2
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	1,6	9,5	87,3
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	13,0	87,0
	100-250 tys.	0,0	0,0	4,3	26,1	69,6
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	11,1	88,9

		Zdecydowani e nie powinny się przyczyniać	Raczej nie powinny się przyczyniać	Trudno powiedzieć	Raczej powinny się przyczyniać	Zdecydowani e powinny się przyczyniać
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	26,3	73,7
Wiedza o społeczeństwie	wieś/osada	0,0	1,1	1,1	17,0	80,9
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	1,6	20,6	76,2
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	13,0	87,0
	100-250 tys.	0,0	0,0	4,3	21,7	73,9
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	44,4	55,6
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	26,3	73,7
Geografia	wieś/osada	1,1	1,1	2,1	47,9	47,9
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	1,6	50,8	46,0
	50-100 tys.	0,0	4,3	4,3	43,5	47,8
	100-250 tys.	4,3	13,0	8,7	26,1	47,8
	250-500 tys.	0,0	11,1	11,1	55,6	22,2

		Zdecydowani e nie powinny się przyczyniać	Raczej nie powinny się przyczyniać	Trudno powiedzieć	Raczej powinny się przyczyniać	Zdecydowani e powinny się przyczyniać
	pow. 500 tys.	0,0	10,5	5,3	52,6	31,6
Muzyka	wieś/osad a	2,1	5,3	4,3	44,7	43,6
	miasto do 50 tys.	0,0	4,8	3,2	54,0	38,1
	50-100 tys.	0,0	8,7	8,7	39,1	43,5
	100-250 tys.	0,0	13,0	8,7	56,5	21,7
	250-500 tys.	0,0	33,3	11,1	44,4	11,1
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	10,5	52,6	31,6
Plastyka	wieś/osad a	2,1	7,4	4,3	52,1	34,0
	miasto do 50 tys.	0,0	11,1	6,3	57,1	25,4
	50-100 tys.	0,0	8,7	8,7	39,1	43,5
	100-250 tys.	0,0	13,0	17,4	52,2	17,4
	250-500 tys.	0,0	33,3	11,1	55,6	0,0

		Zdecydowani e nie powinny się przyczyniać	Raczej nie powinny się przyczyniać	Trudno powiedzieć	Raczej powinny się przyczyniać	Zdecydowani e powinny się przyczyniać
	pow. 500 tys.	0,0	10,5	10,5	52,6	26,3
Edukacja dla bezpieczeństwa	wieś/osad a	2,1	9,6	9,6	45,7	33,0
	miasto do 50 tys.	0,0	7,9	4,8	49,2	38,1
	50-100 tys.	0,0	8,7	4,3	52,2	34,8
	100-250 tys.	0,0	17,4	8,7	52,2	21,7
	250-500 tys.	0,0	22,2	11,1	44,4	22,2
	pow. 500 tys.	0,0	15,8	5,3	47,4	31,6
Przyroda	wieś/osad a	0,0	10,6	5,3	53,2	30,9
	miasto do 50 tys.	0,0	12,7	4,8	50,8	31,7
	50-100 tys.	0,0	8,7	8,7	43,5	39,1
	100-250 tys.	4,3	17,4	8,7	56,5	13,0
	250-500 tys.	0,0	33,3	22,2	33,3	11,1

		Zdecydowani e nie powinny się przyczyniać	Raczej nie powinny się przyczyniać	Trudno powiedzieć	Raczej powinny się przyczyniać	Zdecydowani e powinny się przyczyniać
	pow. 500 tys.	0,0	10,5	5,3	63,2	21,1
Etyka	wieś/osad a	2,1	9,6	10,6	52,1	25,5
	miasto do 50 tys.	1,6	15,9	14,3	38,1	30,2
	50-100 tys.	0,0	8,7	17,4	39,1	34,8
	100-250 tys.	0,0	13,0	13,0	52,2	21,7
	250-500 tys.	0,0	44,4	33,3	22,2	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	10,5	5,3	47,4	36,8
Religia	wieś/osad a	3,2	11,7	8,5	45,7	30,9
	miasto do 50 tys.	7,9	14,3	17,5	31,7	28,6
	50-100 tys.	0,0	21,7	13,0	30,4	34,8
	100-250 tys.	4,3	17,4	8,7	34,8	34,8
	250-500 tys.	0,0	44,4	33,3	22,2	0,0

		Zdecydowani e nie powinny się przyczyniać	Raczej nie powinny się przyczyniać	Trudno powiedzieć	Raczej powinny się przyczyniać	Zdecydowani e powinny się przyczyniać
	pow. 500 tys.	5,3	21,1	5,3	36,8	31,6

Miejsce zamieszkania badanych różnicowało poglądy dotyczące tego, w jakim stopniu takie przedmioty jak przyroda, muzyka i plastyka powinny przyczyniać się do kształtowania tożsamości narodowej. O ile odpowiedzi dyrektorów z obszarów wiejskich oraz miast do 100 tys. mieszkańców były bardzo zbliżone, o tyle mieszkańcy miast powyżej 100 tys. mieszkańców przypisywali tym przedmiotom dużo mniejsze znaczenie. Przyrodę za przedmiot, który powinien przyczyniać się do kształtowania tożsamości narodowej, uznało: 84,0% badanych z obszarów wiejskich; 82,6% badanych z małych i średnich miast oraz 70,6% respondentów z dużych miast. Analogiczne odsetki dla muzyki wynosiły: 88,3% w przypadku mieszkańców wsi; 89,5% u dyrektorów z miast do 100 tys. mieszkańców; 75,5% w przypadku dyrektorów z miast powyżej 100 tys. mieszkańców. W przypadku plastyki odsetki pozytywnych wskazań wynosiły kolejno: 86,2%; 82,6% oraz 70,6%.

Ogólnie zauważyć trzeba, że wszystkie z wymienionych w kafeterii przedmiotów badani w większości uznali za te, które kształtują tożsamość narodową (rozzut odpowiedzi od 98,3% do 49,8%). Podobnie okazali aprobatę w przypadku przedmiotów, które powinny kształtować tożsamość narodową (rozzut odpowiedzi od 98,2% do 67,3%). Największą różnicę pomiędzy oceną, jak przedmioty kształtują, a jak powinny kształtować, odnotowano w przypadku plastyki, edukacji dla bezpieczeństwa i przyrody. Odpowiedzi te można interpretować jako wyraz przekonania, że obecnie przedmioty te w ocenie dyrektorów in toto za słabo kształtują tożsamość narodową uczniów. Szczegółową analizę częstości odpowiedzi na to pytanie zawiera poniższa tabela.

Tabela 54. Nauczanie przedmiotów przyczyniających się do kształtowania tożsamości narodowej a nauczanie przedmiotów, które powinny przyczyniać się do kształtowania tożsamości narodowej uczniów (dane w %)

Przedmiot	Przedmioty przyczyniające się do kształtowania tożsamości narodowej	Przedmioty, które powinny przyczyniać się do kształtowania tożsamości narodowej	Różnica między „powinny przyczyniać się” a „przyczyniające się”
Plastyka	51,9	81,1	29,2
Edukacja dla bezpieczeństwa	57,1	80,6	23,5
Przyroda	57,5	80,3	22,8
Etyka	49,8	72,6	22,8
Muzyka	69,1	85,9	16,8
Religia	52,4	67,3	14,9
Geografia	80,7	91,5	10,8
Historia	98,2	98,2	0,0
Język polski	98,3	97,9	-0,4
Wiedza o społeczeństwie	97,9	97,4	-0,5

W zakresie wpływu aktywności pozalekcyjnych na tożsamość narodową dyrektorzy wskazali przede wszystkim na śpiewanie hymnu narodowego (95,7%). Następnie najczęściej wskazywaną odpowiedzią były kolejno:

akademie z okazji świąt narodowych i państwowych (93,1%);

wycieczki krajoznawcze (92,2%);

śpiewanie pieśni patriotycznych poza lekcjami muzyki (86,2%);

tworzenie gazetek szkolnych o tematyce świąt narodowych i państwowych (80,5%);

tworzenie gablotek informacyjnych o tematyce świąt narodowych i państwowych (86,1%).

Warto zaznaczyć, że w przekonaniu nauczycieli wszystkie ze wskazanych poniżej w tabeli odpowiedzi w dużym stopniu przyczyniają się do kształtowania tożsamości narodowej uczniów.

Tabela 55. Aktywności pozalekcyjne, które przyczyniają się do kształtowania tożsamości narodowej uczniów (dane w %)

	Przyczynia się w b. dużym stopniu	Przyczynia się w dużym stopniu	Przyczynia się w średnim stopniu	Przyczynia się w niewielkim stopniu	Nie przyczynia się	Trudno powiedzieć
Śpiewanie hymnu narodowego	74,9	20,8	3,5	0,4	0,0	0,4
Akademie z okazji świąt narodowych i państwowych	68,0	25,1	5,2	1,3	0,0	0,4
Wycieczki krajoznawcze	50,6	41,6	6,9	0,4	0,0	0,4
Udział w rekonstrukcjach historycznych	55,0	33,8	9,1	1,3	0,0	0,9
Oglądanie filmów historycznych	44,6	43,7	9,1	1,7	0,4	0,4
Wizyty w muzeach	49,4	38,5	9,1	1,7	0,9	0,4
Noszenie sztandaru	60,6	26,8	9,5	1,3	0,4	1,3
Wizyty w innych instytucjach kultury (teatry, filharmonie)	40,3	46,3	9,5	1,7	0,4	1,7
Śpiewanie pieśni patriotycznych poza lekcjami muzyki	53,7	32,5	8,7	3,5	0,4	1,3

	Przyczynia się w b. dużym stopniu	Przyczynia się w dużym stopniu	Przyczynia się w średnim stopniu	Przyczynia się w niewielkim stopniu	Nie przyczynia się	Trudno powiedzieć
Tworzenie gazetek szkolnych o tematyce świąt narodowych i państwowych	42,4	38,1	13,9	3,0	1,3	1,3
Tworzenie gablotek informacyjnych o tematyce świąt	39,8	36,4	17,3	5,2	0,4	0,9

2.4. Opinie o zachowaniach uczniów

Ważnym elementem opinii dyrektorów są postrzegane przez nich efekty kształtowania tożsamości narodowej wśród uczniów. Zagadnienia w tym zakresie dotyczyły patriotyzmu, obchodzenia świąt narodowych czy udziału w organizacjach pozarządowych. Zdaniem niemal wszystkich dyrektorów (91,4%) uczniowie chętnie celebrują święta państwowe i narodowe w szkole.

Z kolei 88% badanych wskazywało, że generalnie uczniowie dobrze znają swoją „małą ojczyznę”. Najmniej dyrektorów deklarowało, że uczniowie chętnie angażują się w działalność organizacji pozarządowych. Tak twierdziło 56,7% badanych. Kolejna odpowiedź wyrażała przekonanie, że uczniowie dobrze znają historię Polski (70%). Szczegółową analizę częstości odpowiedzi na wskazane pytanie zawiera poniższa tabela.

Tabela 56. Opinie o zachowaniach uczniów (dane w %)

	Zdecydowanie się zgadzam	Zgadzam się	Nie mam zdania	Nie zgadzam się	Zdecydowanie nie zgadzam się
Polskość wzbudza u większości uczniów w mojej szkole pozytywne emocje	25,1	67,5	7,4	0,0	0,0
Uczniowie chętnie celebrują święta państwowe i narodowe w szkole	33,5	57,9	6,0	2,1	0,4
Generalnie nasi uczniowie dobrze znają swoją „małą ojczyznę”	23,6	64,4	9,4	1,7	0,9
Większość uczniów nie wstydziłaby się mówić za granicą, że są Polakami	27,0	55,4	15,0	1,7	0,9
Większość uczniów w mojej szkole to patrioci	21,9	60,1	15,0	2,6	0,4
Generalnie uczniowie w mojej szkole dobrze znają historię Polski	11,6	58,4	26,6	3,0	0,4

	Zdecydowanie się zgadzam	Zgadzam się	Nie mam zdania	Nie zgadzam się	Zdecydowanie nie zgadzam się
Generalnie uczniowie chętnie angażują się w działalność organizacji pozarządowych	11,6	45,1	36,5	6,4	0,4

Opinie dotyczące zachowania uczniów zostały również zestawione z płcią, wiekiem i miejscem zamieszkania badanych dyrektorów. Ponieważ w pytaniu zastosowano skalę Likerta, którą można traktować jako ilościową, do dokonywania porównań wykorzystano testy bazujące na wariancjach: test T-Studenta oraz analizę wariancji.

Tabela 57. Opinie o zachowaniach uczniów wg płci (dane w %)

		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Polskość wzbudza u większości uczniów w mojej szkole pozytywne emocje	Kobieta	0,0	0,0	7,3	70,4	22,3
	Mężczyzna	0,0	0,0	7,7	57,7	34,6
Uczniowie chętnie celebrować święta państwowe i narodowe w szkole	Kobieta	0,0	2,2	5,6	58,7	33,5
	Mężczyzna	0,0	1,9	7,7	57,7	32,7
Generalnie nasi uczniowie dobrze znają swoją „małą ojczyznę”	Kobieta	0,6	1,7	10,1	63,1	24,6
	Mężczyzna	0,0	1,9	7,7	71,2	19,2
Większość uczniów nie wstydziłaby się mówić za granicą, że są Polakami	Kobieta	0,6	1,7	19,0	53,6	25,1
	Mężczyzna	0,0	1,9	1,9	63,5	32,7

		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Większość uczniów w mojej szkole to patrioci	Kobieta	0,0	2,2	17,9	59,2	20,7
	Mężczyzna	0,0	3,8	5,8	65,4	25,0
Generalnie uczniowie w mojej szkole dobrze znają historię Polski	Kobieta	0,0	3,4	29,6	56,4	10,6
	Mężczyzna	0,0	1,9	17,3	67,3	13,5
Generalnie uczniowie chętnie angażują się w działalność organizacji pozarządowych	Kobieta	0,0	6,7	38,5	43,6	11,2
	Mężczyzna	0,0	5,8	30,8	51,9	11,5

Z analizy danych wynika, że różnice pomiędzy kobietami i mężczyznami są bardzo niewielkie. Oceny dotyczące tego, że uczniowie chętnie celebrować święta państwowe i narodowe w szkole, chętnie angażują się w działalność organizacji pozarządowych oraz dobrze znają swoją „małą ojczyznę”, były u obydwu płci niemal identyczne. Mężczyźni nieco częściej uznawali, że: większość uczniów w ich szkole to patrioci (średnia ocen 4,12 w stosunku do 3,98 w przypadku kobiet), polskość wzbudza u większości uczniów w ich szkole pozytywne emocje (średnia 4,27 do 4,15) oraz że generalnie uczniowie w ich szkole dobrze znają historię Polski (3,92 przy 3,74). Nie były to jednak różnice istotne statystycznie. Istotnie wyżej (istotność analizy wariancji = 0,024) mężczyźni oceniali twierdzenie mówiące, że większość uczniów nie wstydziłaby się mówić za granicą, że są Polakami. Średnia ocen w przypadku mężczyzn wyniosła 4,27, zaś w przypadku kobiet 4,01. Różnica w ocenach wynika z tego, że ogółem aż 96,2% dyrektorów zgodziło się z tym twierdzeniem, przy jedynie 78,8% kobiet.

Tabela 58. Opinie o zachowaniach uczniów wg grup wieku (dane w %)

		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
	35-42	0,0	0,0	0,0	80,0	20,0

		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Polskość wzbudza u większości uczniów w mojej szkole pozytywne emocje	43- 50	0,0	0,0	8,8	64,7	26,5
	51- 58	0,0	0,0	7,8	67,8	24,4
	59- 67	0,0	0,0	8,3	64,6	27,1
Uczniowie chętnie celebrować święta państwowe i narodowe w szkole	35- 42	0,0	0,0	4,0	64,0	32,0
	43- 50	0,0	2,9	5,9	54,4	36,8
	51- 58	0,0	1,1	6,7	63,3	28,9
	59- 67	0,0	4,2	6,3	52,1	37,5
Generalnie nasi uczniowie dobrze znają swoją „małą ojczyznę”	35- 42	0,0	0,0	8,0	76,0	16,0
	43- 50	1,5	1,5	8,8	60,3	27,9
	51- 58	0,0	2,2	7,8	72,2	17,8
	59- 67	0,0	2,1	14,6	52,1	31,3
	35- 42	0,0	0,0	4,0	76,0	20,0

		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Większość uczniów nie wstydziliby się mówić za granicą, że są Polakami	43- 50	0,0	2,9	17,6	48,5	30,9
	51- 58	1,1	2,2	20,0	55,6	21,1
	59- 67	0,0	0,0	8,3	56,3	35,4
Większość uczniów w mojej szkole to patrioci	35- 42	0,0	0,0	8,0	68,0	24,0
	43- 50	0,0	4,4	16,2	55,9	23,5
	51- 58	0,0	3,3	14,4	60,0	22,2
	59- 67	0,0	0,0	18,8	64,6	16,7
Generalnie uczniowie w mojej szkole dobrze znają historię Polski	35- 42	0,0	0,0	8,0	76,0	16,0
	43- 50	0,0	5,9	23,5	55,9	14,7
	51- 58	0,0	2,2	30,0	60,0	7,8
	59- 67	0,0	2,1	35,4	52,1	10,4
	35- 42	0,0	0,0	36,0	52,0	12,0

		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Generalnie uczniowie chętnie angażują się w działalność organizacji pozarządowych	43- 50	0,0	4,4	36,8	48,5	10,3
	51- 58	0,0	11,1	35,6	43,3	10,0
	59- 67	0,0	4,2	39,6	41,7	14,6

Nie zidentyfikowano żadnych istotnych różnic w ocenach dokonywanych przez przedstawicieli poszczególnych kategorii wiekowych. Rozkłady ocen dotyczących większości zachowań uczniów były niemal identyczne. Pewne różnice można było dostrzec w ocenie twierdzenia, że większość uczniów w szkole to patrioci. Najmłodszy badani oceniali je nieznacznie wyżej niż pozostałe kategorie wiekowe. Lepiej widoczna była różnica w ocenie znajomości przez uczniów historii Polski. Średnia ocen u dyrektorów w wieku 35–42 lata wyniosła 4,08, podczas gdy w pozostałych grupach oscylowała w granicach 3,70–3,80. Z kolei badani w wieku 51–58 lat wydają się mniej przekonani, że ich uczniowie nie wstydziłiby się mówić za granicą, że są Polakami (średnia 3,93 przy kolejno: 4,16 w przypadku kategorii wiekowej 35–42 lata; 4,07 u kategorii 43–50 lat i 4,27 w przypadku osób w wieku 59–67 lat). Żadna z tych różnic nie była jednak istotna statystycznie, a różnice w średnich ocenach mogą wynikać z mniejszej liczebności kategorii wiekowej 35–42 lata.

Tabela 59. Opinie o zachowaniach uczniów wg miejsca zamieszkania (dane w %)

		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Polskość wzbudza u większości uczniów w mojej szkole pozytywne emocje	wieś/osada	0,0	0,0	5,3	59,6	35,1
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	7,9	76,2	15,9
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	60,9	39,1

		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
	100-250 tys.	0,0	0,0	4,3	87,0	8,7
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	77,8	22,2
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	31,6	57,9	10,5
Uczniowie chętnie celebrują święta państwowe i narodowe w szkole	wieś/osada	0,0	0,0	3,2	47,9	48,9
	miasto do 50 tys.	0,0	3,2	7,9	71,4	17,5
	50-100 tys.	0,0	0,0	8,7	47,8	43,5
	100-250 tys.	0,0	8,7	4,3	65,2	21,7
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	77,8	22,2
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	15,8	63,2	15,8
Generalnie nasi uczniowie dobrze znają swoją „małą ojczyznę”	wieś/osada	0,0	2,1	6,4	56,4	35,1
	miasto do 50 tys.	0,0	3,2	9,5	73,0	14,3
	50-100 tys.	0,0	0,0	4,3	69,6	26,1
	100-250 tys.	4,3	0,0	8,7	82,6	4,3
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	66,7	33,3
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	36,8	52,6	10,5
Większość uczniów nie wstydziłaby się	wieś/osada	0,0	0,0	13,8	45,7	40,4
	miasto do 50 tys.	0,0	3,2	14,3	66,7	15,9

		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
mówić za granicą, że są Polakami	50-100 tys.	0,0	4,3	8,7	47,8	39,1
	100-250 tys.	0,0	4,3	26,1	60,9	8,7
	250-500 tys.	0,0	0,0	11,1	66,7	22,2
	pow. 500 tys.	5,3	0,0	21,1	68,4	5,3
Większość uczniów w mojej szkole to patrioci	wieś/osada	0,0	2,1	9,6	57,4	30,9
	miasto do 50 tys.	0,0	4,8	12,7	74,6	7,9
	50-100 tys.	0,0	0,0	4,3	60,9	34,8
	100-250 tys.	0,0	0,0	39,1	43,5	17,4
	250-500 tys.	0,0	0,0	11,1	66,7	22,2
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	36,8	47,4	10,5
Generalnie uczniowie w mojej szkole dobrze znają historię Polski	wieś/osada	0,0	4,3	21,3	59,6	14,9
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	36,5	54,0	7,9
	50-100 tys.	0,0	4,3	13,0	60,9	21,7
	100-250 tys.	0,0	0,0	34,8	56,5	8,7
	250-500 tys.	0,0	0,0	11,1	88,9	0,0
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	36,8	57,9	0,0
	wieś/osada	0,0	3,2	40,4	42,6	13,8

		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Generalnie uczniowie chętnie angażują się w działalność organizacji pozarządowych	miasto do 50 tys.	0,0	9,5	38,1	47,6	4,8
	50-100 tys.	0,0	13,0	13,0	60,9	13,0
	100-250 tys.	0,0	13,0	47,8	26,1	13,0
	250-500 tys.	0,0	0,0	22,2	66,7	11,1
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	36,8	47,4	15,8

Odpowiedzi dotyczące zachowań uczniów były jednak silnie różnicowane przez wielkość miejscowości zamieszkania dyrektorów. Średnie oceny pokazujące, na ile dane zachowanie, zdaniem dyrektorów, występuje, spadały wraz ze wzrostem wielkości miejscowości. W pięciu przypadkach były to różnice istotne statystycznie. Dyrektorzy z obszarów wiejskich częściej uważali, że większość uczniów w ich szkole to patrioci (średnia ocen 4,17; przy 3,98 w przypadku badanych z miast do 100 tys. mieszkańców i 3,78 w przypadku respondentów z miast powyżej 100 tys. mieszkańców). Wyraźniej częściej twierdzili również, że polskość wzbudza u większości uczniów w ich szkole pozytywne emocje (średnia ocena 4,30; przy 4,16 w przypadku dyrektorów z małych i średnich miast oraz 3,98 w przypadku badanych z dużych miast). Zdaniem dyrektorów z obszarów wiejskich ich uczniowie chętnie celebrowali święta państwowe i narodowe w szkole (średnia 4,46 w porównaniu do 4,12 w małych i średnich miastach oraz 4,00 w dużych miastach). Zdaniem dyrektorów z obszarów wiejskich ich uczniowie częściej nie wstydziłiby się mówić za granicą, że są Polakami (średnia 4,27; przy kolejno: 4,02 wśród dyrektorów z miast do 100 tys. mieszkańców i 3,78 wśród dyrektorów z miast powyżej 100 tys. mieszkańców). Uczniowie ci dobrze znają również swoją „małą ojczyznę” (średnia 4,24; w porównaniu do 4,05 u badanych z małych i średnich miast oraz 3,88 u badanych z dużych miast).

Część 3 – Nauczyciele w opiniach dyrektorów

3.1. Cechy nauczyciela w kontekście kształtowania tożsamości narodowej

Kształtowanie tożsamości narodowej uczniów z pewnością odbywa się w ramach grup rówieśniczych i rodziny. Jednak w społecznym życiu szkoły istotni są przede wszystkim nauczyciele, którzy za pomocą przekazywanych treści i własnego podejścia do nich przekazują określone postawy. Jedną z takich postaw jest właśnie patriotyzm czy tożsamość narodowa. Dlatego zapytaliśmy dyrektorów o ich opinie na temat cech nauczyciela ważnych w kontekście kształtowania tożsamości narodowej uczniów. W ogólnym spojrzeniu na rozkład tej zmiennej należy zauważyć, że oprócz najrzadziej wybieranej odpowiedzi – że nauczyciel powinien angażować się w działalność organizacji pozarządowych (38,2% poparcia), pozostałe odpowiedzi były bardzo często aprobowane. Średnio każda z nich miała około 90% wskazań. Najczęściej jednak podkreślano, że polskość powinna wzbudzać w nauczycielach pozytywne emocje (96,2%), nauczyciel powinien dobrze znać swoją „małą ojczyznę” (95,3%) i że nauczyciel powinien być patriotą (94,8%). Rzadziej dostrzegano potrzebę, aby nauczyciel uczestniczył we wszystkich wyborach (samorządowych, parlamentarnych, prezydenckich i europejskich) – 79% oraz że nauczyciel niezależnie od nauczanego przedmiotu powinien dobrze znać historię Polski – 85,4%. Szczegółową analizę częstości odpowiedzi na to pytanie zawiera poniższa tabela.

Tabela 60. Opinie dyrektorów na temat cech nauczycieli w kontekście tożsamości narodowej (dane w %)

	Zdecydowanie się zgadzam	Zgadzam się	Nie mam zdania	Nie zgadzam się	Zdecydowanie nie zgadzam się
Polskość powinna wzbudzać w nauczycielach pozytywne emocje	55,4	40,8	3,4	0,0	0,4
Nauczyciel powinien dobrze znać swoją „małą ojczyznę”	46,4	48,9	3,4	1,3	0,0
Nauczyciel powinien być patriotą	54,5	40,3	3,9	0,9	0,4

	Zdecydowanie się zgadzam	Zgadzam się	Nie mam zdania	Nie zgadzam się	Zdecydowanie nie zgadzam się
Nauczyciel nie powinien wstydzić się mówić za granicą, że jest Polakiem/Polką	50,6	41,6	5,2	1,7	0,9
Nauczyciel powinien celebrować święta państwowe i narodowe	37,3	51,5	9	0,0	2,1
Nauczyciel niezależnie od nauczanego przedmiotu powinien dobrze znać historię Polski	29,6	55,8	11,6	3,0	0,0
Nauczyciel powinien uczestniczyć we wszystkich wyborach	36,1	42,9	16,7	4,3	0,0
Nauczyciel powinien angażować się w działalność organizacji pozarządowych	10,3	27,9	47,2	13,3	1,3

Oceny wagi poszczególnych cech nauczycieli – w kontekście kształtowania postaw patriotycznych uczniów – również zostały zestawione w podziale na płeć, wiek i miejsce zamieszkania. Ponieważ w ocenach zastosowano skalę Likerta, możliwe było policzenie średnich ocen (w skali od 1 do 5) i dokonanie porównań międzygrupowych za pomocą testu T-Studenta i analizy wariancji.

Tabela 61. Opinie dyrektorów na temat cech nauczycieli wg płci (dane w %)

		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Polskość powinna wzbudzać w nauczycielach pozytywne emocje	Kobieta	0,6%	0,0	3,4	45,8	50,3
	Mężczyzna	0,0	0,0	1,9	25,0	73,1

		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Nauczyciel powinien dobrze znać swoją „małą ojczyznę”	Kobieta	0,0	1,1	2,2	51,4	45,3
	Mężczyzna	0,0	1,9	5,8	42,3	50,0
Nauczyciel powinien być patriotą	Kobieta	0,6	0,6	3,4	45,8	49,7
	Mężczyzna	0,0	1,9	5,8	21,2	71,2
Nauczyciel nie powinien wstydzić się mówić za granicą, że jest Polakiem/Polką	Kobieta	1,1	1,7	5,0	43,0	49,2
	Mężczyzna	0,0	1,9	3,8	38,5	55,8
Nauczyciel powinien celebrować święta państwowe i narodowe	Kobieta	0,0	2,8	10,1	52,5	34,6
	Mężczyzna	0,0	0,0	3,8	50,0	46,2
Nauczyciel niezależnie od nauczanego przedmiotu powinien dobrze znać historię Polski	Kobieta	0,0	3,4	12,8	59,8	24,0
	Mężczyzna	0,0	1,9	5,8	44,2	48,1
Nauczyciel powinien uczestniczyć we wszystkich wyborach	Kobieta	0,0	3,9	19,0	45,8	31,3
	Mężczyzna	0,0	5,8	7,7	34,6	51,9
Nauczyciel powinien angażować się w działalność organizacji pozarządowych	Kobieta	1,7	14,0	48,6	27,9	7,8
	Mężczyzna	0,0	11,5	42,3	28,8	17,3

Opinie dotyczące postaw nauczycieli wyraźnie różniły obydwie płcie. Mężczyźni wyżej oceniali konieczność wykazywania przez nauczycieli wszystkich cech, poza jedną – że nauczyciel powinien

dobrze znać swoją „małą ojczyznę” (w przypadku tej cechy oceny kobiet i mężczyzn były niemal identyczne). Mężczyźni nieco częściej wskazywali, że: nauczyciel powinien być patriotą (średnia ocen 4,62 przy 4,44 w przypadku kobiet), nauczyciel powinien angażować się w działalność organizacji pozarządowych (średnia 3,52 przy 3,26 w przypadku kobiet) oraz że nauczyciel nie powinien wstydzić się mówić za granicą, że jest Polakiem/Polką (4,48 do 4,37). Były to jednak różnice niewielkie, nie wykazujące istotności statystycznej.

W przypadku trzech twierdzeń stwierdzono istotną statystycznie różnicę pomiędzy kobietami i mężczyznami. Mężczyźni wyraźnie częściej uważali, że polskość powinna wzbudzać w nauczycielach pozytywne emocje (średnia ocena 4,71 przy 4,44 w przypadku kobiet). Zdaniem mężczyzn nauczyciel niezależnie od nauczanego przedmiotu powinien dobrze znać historię Polski (średnia ocen 4,38 w przypadku mężczyzn i 4,04 w przypadku kobiet) oraz powinien celebrować święta państwowe i narodowe (średnia 4,42 do 4,19 w przypadku kobiet). Wreszcie – częściej zdaniem mężczyzn nauczyciel powinien uczestniczyć we wszystkich wyborach (średnia 4,33 do 4,04). Warto zauważyć, że różnice te wynikały nie tyle ze zgody z danym twierdzeniem, co ze zdecydowania co do tego, że dana cecha bądź postawa nauczyciela jest ważna. Mężczyźni wyraźnie częściej od kobiet wybierali odpowiedź „Zdecydowanie się zgadzam”, podczas gdy kobiety równie często wybierały odpowiedź „Zgadzą się”.

Tabela 62. Opinie dyrektorów na temat cech nauczycieli wg wieku (dane w %)

		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzą się	Zdecydowanie się zgadzam
Polskość powinna wzbudzać w nauczycielach pozytywne emocje	35-42	4,0	0,0	0,0	56,0	40,0
	43-50	0,0	0,0	5,9	42,6	51,5
	51-58	0,0	0,0	2,2	44,4	53,3
	59-67	0,0	0,0	2,1	25,0	72,9
Nauczyciel powinien dobrze znać swoją „małą ojczyznę”	35-42	0,0	8,0	0,0	48,0	44,0

		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
	43- 50	0,0	0,0	2,9	54,4	42,6
	51- 58	0,0	1,1	3,3	51,1	44,4
	59- 67	0,0	0,0	4,2	39,6	56,3
Nauczyciel powinien być patriotą	35- 42	4,0	0,0	12,0	40,0	44,0
	43- 50	0,0	1,5	2,9	50,0	45,6
	51- 58	0,0	0,0	2,2	42,2	55,6
	59- 67	0,0	2,1	4,2	22,9	70,8
Nauczyciel nie powinien wstydzić się mówić za granicą, że jest Polakiem/Polką	35- 42	4,0	4,0	0,0	48,0	44,0
	43- 50	0,0	0,0	8,8	48,5	42,6
	51- 58	0,0	2,2	4,4	44,4	48,9
	59- 67	2,1	2,1	2,1	25,0	68,8
	35- 42	0,0	8,0	8,0	52,0	32,0

		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Nauczyciel powinien celebrować święta państwowe i narodowe	43- 50	0,0	0,0	10,3	55,9	33,8
	51- 58	0,0	3,3	10,0	51,1	35,6
	59- 67	0,0	0,0	4,2	47,9	47,9
Nauczyciel niezależnie od nauczanego przedmiotu powinien dobrze znać historię Polski	35- 42	0,0	12,0	12,0	48,0	28,0
	43- 50	0,0	0,0	10,3	64,7	25,0
	51- 58	0,0	3,3	12,2	54,4	30,0
	59- 67	0,0	2,1	10,4	52,1	35,4
Nauczyciel powinien uczestniczyć we wszystkich wyborach (samorządowych, parlamentarnych, prezydenckich i europarlamentarnych)	35- 42	0,0	4,0	12,0	52,0	32,0
	43- 50	0,0	5,9	17,6	45,6	30,9
	51- 58	0,0	3,3	20,0	38,9	37,8
	59- 67	0,0	4,2	10,4	43,8	41,7
	35- 42	0,0	16,0	44,0	28,0	12,0

		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Nauczyciel powinien angażować się w działalność organizacji pozarządowych	43- 50	1,5	16,2	47,1	23,5	11,8
	51- 58	2,2	8,9	58,9	23,3	6,7
	59- 67	0,0	16,7	27,1	43,8	12,5

Okazało się, że przedstawiciele poszczególnych kategorii wiekowych różnili się w ocenie jedynie dwóch twierdzeń: „Nauczyciel powinien być patriotą” (istotność analizy wariancji = 0,035) i „Polskość powinna wzbudzać w nauczycielach pozytywne emocje” (istotność analizy wariancji = 0,024). W celu określenia, które dokładnie kategorie wiekowe różnią się od pozostałych, wykonano test post hoc Gabriela, który sprawdza się do oceny nierównolicznych grup, a przy tym jest dość liberalny. W przypadku obydwu twierdzeń w swoich ocenach różniły się grupy skrajne. Najmłodszy badani byli mniej przekonani co do tego, że nauczyciel powinien być patriotą (średnia ocena 4,20), niż najstarsi (średnia ocena 4,63). Dyrektorzy w wieku 35–42 lata nie byli również aż tak pewni, że polskość powinna wzbudzać w nauczycielach pozytywne emocje (średnia 4,28), jak dyrektorzy w wieku 59–67 lat (4,71).

Należy podkreślić, że średnia ocena dokonana przez najmłodszych respondentów była niższa również w przypadku dwóch innych twierdzeń: „Nauczyciel niezależnie od nauczanego przedmiotu powinien dobrze znać historię Polski” (średnia 3,92, podczas gdy w pozostałych grupach oscylowała ona od 4,11 do 4,21) oraz „Nauczyciel powinien celebrować święta państwowe i narodowe” (średnia 4,08 dla kategorii 35–42 lata; 4,24 wśród badanych w wieku 43–50 lat; 4,19 u badanych w wieku 51–58 lat i 4,44 u badanych w wieku 59–67 lat). Różnice te nie były jednak istotne statystycznie, co można tłumaczyć małą liczebnością kategorii osób w wieku 35–42 lata (gdyby była ona liczniejsza, to jej oceny byłyby zapewne bliższe pozostałym kategoriom).

Tabela 63. Opinie dyrektorów na temat cech nauczycieli wg miejsca zamieszkania (dane w %)

		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
Polskość powinna wzbudzać w nauczycielach pozytywne emocje	wieś/osada	0,0	0,0	1,1	42,6	56,4
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	6,3	34,9	58,7
	50-100 tys.	0,0	0,0	0,0	21,7	78,3
	100-250 tys.	4,3	0,0	4,3	60,9	30,4
	250-500 tys.	0,0	0,0	11,1	66,7	22,2
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	42,1	57,9
Nauczyciel powinien dobrze znać swoją „małą ojczyznę”	wieś/osada	0,0	1,1	1,1	45,7	52,1
	miasto do 50 tys.	0,0	0,0	4,8	47,6	47,6
	50-100 tys.	0,0	0,0	4,3	39,1	56,5
	100-250 tys.	0,0	4,3	8,7	60,9	26,1
	250-500 tys.	0,0	11,1	0,0	66,7	22,2
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	0,0	63,2	36,8
Nauczyciel powinien być patriotą	wieś/osada	0,0	0,0	2,1	44,7	53,2
	miasto do 50 tys.	0,0	1,6	6,3	34,9	57,1
	50-100 tys.	0,0	0,0	4,3	21,7	73,9
	100-250 tys.	4,3	4,3	4,3	47,8	39,1
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	55,6	44,4

		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	5,3	42,1	52,6
Nauczyciel nie powinien wstydzić się mówić za granicą, że jest Polakiem/Polką	wieś/osada	0,0	1,1	2,1	39,4	57,4
	miasto do 50 tys.	0,0	3,2	4,8	47,6	44,4
	50-100 tys.	0,0	0,0	4,3	39,1	56,5
	100-250 tys.	4,3	0,0	17,4	39,1	39,1
	250-500 tys.	0,0	11,1	0,0	55,6	33,3
	pow. 500 tys.	5,3	0,0	5,3	36,8	52,6
Nauczyciel powinien celebrować święta państwowe i narodowe	wieś/osada	0,0	0,0	7,4	46,8	45,7
	miasto do 50 tys.	0,0	3,2	9,5	54,0	33,3
	50-100 tys.	0,0	0,0	8,7	43,5	47,8
	100-250 tys.	0,0	4,3	17,4	65,2	13,0
	250-500 tys.	0,0	11,1	0,0	66,7	22,2
	pow. 500 tys.	0,0	5,3	5,3	57,9	31,6
Nauczyciel niezależnie od nauczanego przedmiotu powinien dobrze znać historię Polski	wieś/osada	0,0	3,2	9,6	54,3	33,0
	miasto do 50 tys.	0,0	3,2	9,5	61,9	25,4
	50-100 tys.	0,0	4,3	8,7	43,5	43,5
	100-250 tys.	0,0	4,3	26,1	47,8	21,7

		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Nie mam zdania	Zgadzam się	Zdecydowanie się zgadzam
	250-500 tys.	0,0	0,0	0,0	88,9	11,1
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	15,8	57,9	26,3
Nauczyciel powinien uczestniczyć we wszystkich wyborach (samorządowych, parlamentarnych, prezydenckich i europejskich)	wieś/osada	0,0	2,1	19,1	39,4	39,4
	miasto do 50 tys.	0,0	7,9	14,3	46,0	31,7
	50-100 tys.	0,0	0,0	8,7	34,8	56,5
	100-250 tys.	0,0	8,7	13,0	47,8	30,4
	250-500 tys.	0,0	11,1	33,3	22,2	33,3
	pow. 500 tys.	0,0	0,0	15,8	68,4	15,8
Nauczyciel powinien angażować się w działalność organizacji pozarządowych	wieś/osada	2,1	11,7	51,1	26,6	8,5
	miasto do 50 tys.	0,0	11,1	52,4	25,4	11,1
	50-100 tys.	0,0	17,4	21,7	39,1	21,7
	100-250 tys.	0,0	21,7	56,5	17,4	4,3
	250-500 tys.	0,0	22,2	44,4	33,3	0,0
	pow. 500 tys.	5,3	10,5	31,6	42,1	10,5

Opinie dotyczące nauczycieli w kontekście kształtowania tożsamości narodowej różniły się dość wyraźnie w zależności od miejsca zamieszkania badanych. Na ogół dyrektorzy z miast powyżej 100 tys. mieszkańców nadawali poszczególnym cechom niższe rangi. W przypadku takich cech, jak: (i) polskość powinna wzbudzać w nauczycielach pozytywne emocje (średnie ocen: 4,55 w przypadku badanych z obszarów wiejskich; 4,59 w przypadku badanych z małych i średnich miast; 4,29 w

przypadku badanych z dużych miast) oraz (ii) nauczyciel powinien dobrze znać swoją „małą ojczyznę” (średnia 4,49 u mieszkańców wsi; 4,45 u mieszkańców miast do 100 tys. mieszkańców; 4,18 u mieszkańców miast powyżej 100 tys. mieszkańców) – różnice były istotne statystycznie. Z kolei w przypadku takich cech, jak: (iii) nauczyciel powinien być patriotą (średnie ocen: 4,51 u respondentów z obszarów wiejskich; 4,53 u badanych z małych i średnich miast; 4,31 u badanych z dużych miast), (iv) nauczyciel niezależnie od nauczanego przedmiotu powinien dobrze znać historię Polski (średnie kolejno: 4,17; 4,14 i 4,00), (v) nauczyciel powinien uczestniczyć we wszystkich wyborach (średnie kolejno: 4,16; 4,14 i 3,96) – różnice były widoczne, ale nieistotne statystycznie.

3.2. Opinie o zachowaniach nauczycieli

Z perspektywy dyrektora szkoły jako kierownika zakładu pracy kluczową kwestią jest nadzór nad pracą zatrudnionych nauczycieli. Dlatego istotna dla niego jest ocena pracy dydaktycznej i wychowawczej nauczycieli. W związku z tym badanym dyrektorom zadano następujące pytanie: „Proszę ocenić, czy wymienione poniżej zachowania nauczycieli budziłyby niepokój Pana/Pani jako dyrektora placówki?” i poproszono o ocenę na skali od 0 (brak niepokoju) do 10 (bardzo duży niepokój).

W przekonaniu badanych dyrektorów największy niepokój budziłyby kwestie związane z niewypełnianiem obowiązków zawodowych („Wizytacja wykazuje, że nauczyciel zaniedbuje realizację podstawy programowej w zakresie historii Polski”). Ponadto spory niepokój budziłoby u dyrektorów zachowanie nauczyciela związane z negowaniem racji bytu państw narodowych („Nauczyciel wyraża przekonanie, że państwa narodowe to przeżytek i niedługo znikną”). Podobnie byłoby w przypadku podważania przez nauczyciela sensu istnienia polskiej tożsamości („Nauczyciel często wyraża przekonanie, że polska tożsamość narodowa jest zbędna w życiu”). Najmniejsze zaniepokojenie z kolei budziłoby angażowanie się nauczycieli w grupy rekonstrukcyjne Żołnierzy Wyklętych („Nauczyciel angażuje się w grupę rekonstrukcyjną popularyzującą Żołnierzy Wyklętych”) i wykazywanie inicjatywy w celu stworzenia muralu patriotycznego („Nauczyciel podejmuje inicjatywę stworzenia muralu patriotycznego na budynku szkoły”).

Tabela 64. Zachowania nauczycieli związane z manifestowaniem tożsamości narodowej budzące niepokój dyrektorów (dane w %)

	Mały niepokój – duży niepokój									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Wizytacja wykazuje, że nauczyciel zaniedbuje realizację podstawy programowej w zakresie historii Polski	9,4	0,0	0,9	1,7	2,1	2,1	2,1	5,6	8,6	67,4
Nauczyciel wyraża przekonanie, że państwa narodowe to przeżytek i niedługo znikną	6,4	1,7	2,6	1,7	7,7	4,7	6	8,2	16,3	44,6
Nauczyciel często wyraża przekonanie, że polska tożsamość narodowa jest zbędna w życiu	5,6	1,7	1,7	3,4	3,4	5,2	4,7	9,0	21	44,2

	Mały niepokój – duży niepokój									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Nauczyciel odmawia uczestniczenia w obchodach 11 listopada	12,9	2,1	3,0	1,3	13,3	3	2,1	9,0	10,3	42,9
Nauczyciel w szkole bardzo często wskazuje wyłącznie polskie wady narodowe	6,0	3,0	3,0	3,4	6,9	4,7	7,7	15,5	14,6	35,2
Nauczyciel promuje przekonanie, że współcześnie patriotyzm ogranicza się tylko do płacenia podatków	6,9	1,7	3,0	3,4	12,4	5,6	4,3	15,9	17,6	29,2
Nauczyciel promuje przekonanie, że współcześnie patriotyzm ogranicza się tylko do dbania o środowisko naturalne	6,4	2,6	3,4	4,3	18	8,2	8,2	10,7	18,5	19,7
Nauczyciel wychodzi z inicjatywą organizacji wyjazdu uczniów na Marsz Niepodległości 11 listopada	27,0	8,6	7,7	4,3	17,6	3,4	6,0	7,3	4,3	13,7
Nauczyciel w widocznym miejscu tatuuje sobie polskie symbole narodowe	18,5	10,3	9,9	8,2	21,5	5,6	3,9	8,2	3,9	10,3
Nauczyciel podejmuje inicjatywę stworzenia muralu patriotycznego na budynku szkoły	49,4	14,6	10,7	2,6	10,7	3,4	3,0	2,6	0,9	2,1
Nauczyciel angażuje się w grupę rekonstrukcyjną popularyzującą Żołnierzy Wyklętych	67,4	7,7	6,9	2,1	9,0	1,3	1,7	1,3	0,9	1,7

Ocena dokonana na skali 10-stopniowej ma charakter ilościowy. Tym samym dokonywanie porównań pomiędzy grupami wyróżnionymi ze względu na płeć, wiek i miejsce zamieszkania zostało wykonane za pomocą testów T-Studenta i analizy wariancji.

Tabela 65. Zachowania nauczycieli związane z manifestowaniem tożsamości narodowej budzące niepokój dyrektorów wg płci (dane w %)

		Mały niepokój – duży niepokój									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Wizytacja wykazuje, że nauczyciel zaniedbuje realizację podstawy programowej w zakresie historii Polski	K	8,9	0,0	0,6	1,7	2,2	1,1	2,8	6,1	6,7	69,8
	M	9,6	0,0	1,9	1,9	1,9	5,8	0,0	3,8	15,4	59,6
Nauczyciel często wyraża przekonanie, że polska tożsamość narodowa jest zbędna w życiu	K	6,1	1,1	1,7	2,8	4,5	5,6	5,6	8,9	19,6	44,1
	M	1,9	3,8	1,9	5,8	0,0	3,8	1,9	9,6	25,0	46,2
Nauczyciel wyraża przekonanie, że państwa narodowe to przeżytek i niedługo znikną	K	6,1	0,6	2,2	1,7	9,5	5,0	5,6	7,8	17,3	44,1
	M	5,8	5,8	1,9	1,9	1,9	3,8	7,7	9,6	13,5	48,1
Nauczyciel w szkole bardzo często wskazuje wyłącznie polskie wady narodowe	K	6,1	3,4	2,2	3,4	6,7	4,5	8,4	15,6	14,5	35,2
	M	3,8	1,9	3,8	3,8	7,7	5,8	5,8	15,4	15,4	36,5
Nauczyciel promuje przekonanie, że współcześnie patriotyzm ogranicza się tylko do płacenia podatków	K	6,7	1,7	2,8	1,1	14,5	6,1	5,0	14,5	17,9	29,6
	M	5,8	1,9	3,8	9,6	5,8	3,8	1,9	21,2	17,3	28,8
Nauczyciel odmawia uczestniczenia w obchodach 11 listopada	K	12,3	2,2	2,8	1,1	15,6	3,9	2,2	8,9	10,6	40,2

Oceny dokonywane przez kobiety i mężczyzn były bardzo zbliżone – średnia i rozkłady ocen dotyczących większości stwierdzeń były niemal identyczne. Mężczyźni nieco bardziej byliby zaniepokojeni takimi zachowaniami, jak: „Nauczyciel odmawia uczestniczenia w obchodach 11 listopada” (średnia 7,73 przy 7,16 w przypadku kobiet), „Nauczyciel często wyraża przekonanie, że polska tożsamość narodowa jest zbędna w życiu” (8,38 przy 8,08 w przypadku kobiet), „Nauczyciel promuje przekonanie, że współcześnie patriotyzm ogranicza się tylko do dbania o środowisko naturalne” (średnia 7,40 przy 6,74 w przypadku kobiet). Z kolei kobiety nieco bardziej zaniepokojone byłyby sytuacją, w której nauczyciel wychodzi z inicjatywą organizacji wyjazdu uczniów na Marsz Niepodległości 11 listopada (4,84 przy 4,29 w przypadku mężczyzn). Różnice te nie są jednak duże, a poza tym zapewne byłyby jeszcze mniejsze, gdy grupy kobiet i mężczyzn były bardziej zbliżone liczebnie. W konsekwencji żadna z tych różnic nie była istotna statystycznie. Wiek również nie różnicował odpowiedzi w stopniu istotnym statystycznie.

Podsumowanie i wnioski

Wyniki badań ilościowych w segmencie dyrektorskim potwierdzają wiele hipotez projektowych, publicystycznych i potocznych. Warto w tym miejscu wszystkie je podsumować.

W opinii badanych to rodzina najsilniej kształtuje tożsamość narodową uczniów – wskazało na nią 84% badanych, zaś 71,8% badanych dostrzegało wpływ nauczycieli. Badani wskazywali, że kluczowe kryteria polskości opierają się przede wszystkim na poczuciu bycia Polakiem (92,3%), później na posiadaniu polskiego obywatelstwa (ponad 80%) i przestrzeganiu polskich obyczajów (76%). Najmniej istotne w tym zakresie jest posiadanie białego koloru skóry (17,1%) czy też wyznanie katolickie (26,6%) i polskie nazwisko (37,3%). W przypadku wyznania zdaniem połowy kobiet nie jest to w ogóle kryterium polskości, podobnie twierdził jedynie co trzeci mężczyzna. Można więc wnioskować, że w przekonaniach dyrektorów szkół kryteria polskości są traktowane inkluzywnie. Kwestie związane z trwałymi cechami, jak kolor skóry, nazwisko czy wyznanie religijne, nie były traktowane jako ważne wyznaczniki polskości. Przeciwnie, wskazywano na kwestie indywidualnego wyboru, czyli związane z tym, co jednostka wybiera jako tożsamość. Innymi słowy wnioskować można, że zdaniem dyrektorów polskość jest kwestią wyboru i kwestie obiektywne – kolor skóry, nazwisko, religia, urodzenie na terenie kraju – nie stanowią kluczowych wyznaczników polskości.

Opinie dyrektorów na temat patriotyzmu jako postawy związanej z tożsamością narodową można ogólnie określić jako pozytywne – większość odpowiedzi traktowana była przez większość badanych pozytywnie. Odpowiedzi wskazywały, że patriotyzm przede wszystkim powinien przekładać się na szacunek do innych narodów (około 96% odpowiedzi badanych). Podobnie, bo 92,3% badanych deklaroowało, że jednym z głównych zadań szkoły powinno być kształtowanie postaw patriotycznych. Ponadto według 91,7% dyrektorów w szkole powinno się uczyć o tym, że aktem patriotyzmu jest dbanie o swoje najbliższe otoczenie. Zdaniem badanych pozytywnie na patriotyzm wpływa działalność w organizacjach skautingowych (87,4%). Mniej, bo 68% deklaroowało, że powinno się uczyć o tym, że oddanie życia za ojczyznę jest najwyższym aktem patriotyzmu. Zaś przekonanie, że powinno się uczyć o tym, że płacenie podatków jest aktem patriotyzmu, poparło 64,1%. W tym zakresie nie było istotnych statystycznie różnic co do wieku, płci i miejsca zamieszkania. Reasumując, w przekonaniu znacznej większości dyrektorów szkoły są właściwym miejscem do nauczania patriotyzmu, rozumianego jako szacunek do innych narodów czy troska o najbliższe otoczenie. Jednocześnie na poziomie przekraczającym 60% jest też zgoda co do tego, że powinno się uczyć, że oddanie życia za ojczyznę jest najwyższym aktem patriotyzmu (68%) i że płacenie podatków jest aktem patriotyzmu (64,1%). Nie ma natomiast większości głosów w zakresie przekonania, że współcześnie pojęcie patriotyzmu jest „rozmyte” (47,2%) albo że ilekroć rządzący zajmują się

patriotyzmem w szkołach, „wychodzi z tego nieszczęście” (33,9%). Podobnie – tylko 31,2% badanych wskazało, że chętnie uczyliby patriotyzmu, ale nie w sposób, w jaki się tego od nich oczekuje.

Dyrektorzy de facto stwierdzili, że wśród cech przypisywanym Polakom nie dominują wcale cechy związane z wyrażaniem tożsamości narodowej. Badani wskazali raczej na umiłowanie wolności, przywiązanie do życia rodzinnego i solidarność w zagrożeniu (wszystkie po około 90%). Patriotyzm jako cecha przypisywana Polakom wystąpił dopiero na czwartej pozycji z nieco niższym wynikiem – 88,7%. Jednocześnie w opinii badanych najrzadziej można było mówić o tym, że Polaków cechuje antysemityzm (27,9%) i nietolerancja wobec mniejszości seksualnych (39,4%). Na tolerancję wobec innych narodów zwróciło uwagę 75,6% badanych, a 72,5% podkreślało tolerancję Polaków wobec mniejszości narodowych i etnicznych mieszkających w Polsce. Zatem wśród typowych cech przypisywanych Polakom nie dominują cechy związane z tożsamością narodową, choć są one przez dyrektorów zauważane.

W grupie dyrektorów jako swoich postrzegano Polaków, katolików, Czechów, Słowaków, Ukraińców i Litwinów, zaś za obcych uznawano generalnie Arabów, muzułmanów, Wietnamczyków, Hindusów i Rosjan. W pierwszej kolejności – wybierając z listy narodów i wyznań – wyrażano sympatię do Polaków i katolików, ale także do Ukraińców, Litwinów i Czechów. Brak wyrażanej sympatii stał się udziałem muzułmanów, Arabów i Rosjan. Możemy wnioskować, że przekonanie o poczuciu swojskości dotyczy narodów bliskich kulturowo (Słowacy) i geograficznie (Czesi) albo tych, z którymi łączy nas historia (Litwini) i pewne współczesne interesy (Ukraińcy; w kontekście wojny z Rosją od 2014 roku i po intensyfikacji działań wojskowych w 2022).

Aby poznać, jak wartości związane z tożsamością narodową plasują się na tle innych wartości, zadano dyrektorom pytanie uwzględniające obie te grupy zagadnień. Wszystkie badane wartości – wolności obywatelskie, jedność narodu, wykształcenie, udane życie rodzinne, przyjazne stosunki z sąsiednimi narodami, poczucie dumy narodowej, powodzenie w pracy, praca na rzecz ojczyzny – były jednoznacznie postrzegane jako cenne, choć pewien wyjątek stanowiły praktyki religijne, które wskazano jako cenne lub raczej cenne w 71,6% przypadków, podczas gdy wszystkie pozostałe – w ponad 90%. Wartości narodowe, jak jedność narodu (97%), przyjazne stosunki z sąsiednimi narodami (96,1%), poczucie dumy narodowej (95,3%), praca na rzecz ojczyzny (94%) – zajęły kolejno drugie, piąte, szóste i ósme miejsce. Wnioskować więc można, że są to wartości cenne, choć nie najcenniejsze. Ponadto wyżej oceniono wartości związane z wyobrażeniami i biernymi aspektami – jak jedność narodu, przyjazne stosunki z sąsiednimi narodami czy poczucie dumy narodowej – niż pracę na rzecz ojczyzny, która mogłaby być odbierana jako wartość aktywistyczna. Odnotowano w tym zakresie pewne różnice międzypłciowe – mężczyźni wyraźnie częściej uważają, że poczucie dumy

narodowej jest wartością bardzo cenną (71,2% przy 55,3% w przypadku kobiet). Duma narodowa częściej była wskazywana w starszych kohortach wiekowych.

Dyrektorzy szkół w zdecydowanej większości, bo na poziomie blisko 2/3 (65,7%), przekonani byli o dużej wartości obchodzenia świąt państwowych i narodowych – deklaruwali, że święta państwowe i narodowe są dla nich zdecydowanie ważne (wraz z deklarującymi, że są raczej ważne – 97,9%). Jednak odpowiadając na pytanie, w jaki sposób celebrują te święta, w większości nie wskazywali udziału w publicznych obchodach – tylko około 1/3 (32,6%) badanych wskazała, że bierze udział w imprezach masowych o świeckim charakterze, a około 1/5 (21,5%), że bierze udział w wydarzeniach o charakterze religijnym. Innymi słowy – blisko połowa badanych (45,9%), deklarująca celebrację „w gronie rodzinnym”, nie świętuje publicznie. Celebracja świąt państwowych w przestrzeni prywatnej może stanowić co prawda nowe wyzwanie badawcze jako jeden z nowych sposobów celebracji, aczkolwiek istnieje uzasadnione podejrzenie, że był to pewien wytrych, za pomocą którego badani nie chcieli się przyznać do tego, że świąt państwowych nie obchodzą.

Duma z polskiej historii była badana na przykładzie wskazywanych w kafeterii 14 ułożonych chronologicznie, ale nierównolicznych okresów historycznych. Trzeba zauważyć, że 11 z 14 okresów było wskazanych jako te, z których dyrektorzy byli dumni albo bardzo dumni w 55,8%. Najbardziej dumni byli z udziału Polaków w II wojnie światowej (1939–1945) – 85,4%, obecności Polski w Unii Europejskiej (po roku 2004) – 73,8% i ze zjednoczenia kraju przez Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego (1320–1386) – 72,5%. Interpretować można to jako przekonanie, że ceniona jest bohaterska postawa obywateli przegranego kraju, którzy walczą najpierw z silniejszym przeciwnikiem, później z dwoma najeźdźcami i finalnie w podziemiu i na frontach „zagranicznych” (zdobycie Monte Cassino, wyzwolenie Bredy czy Dywizjon 303 w bitwie o Anglię). Ceniona jest też pewna stabilność polityczno-gospodarcza, dostęp do zachodnich rynków po latach uzależnienia od systemu sowieckiego i możliwość korzystania z funduszy UE. Są to wydarzenia z historii najnowszej, ale obok nich zauważany jest też okres, gdy Polskę odbudowano po okresie rozbicia dzielnicowego, który to wątek w ostatnich latach spopularyzowano w serialu Korona Królów, co mogło mieć wpływ na uzyskany wynik. Natomiast nieco mniejsza, ale ciągle duża duma (wyniki od 67% do 71,2%) dotyczyła walki o ustalenie granic odrodzonej Polski (1918–1920), początków państwa polskiego (do 1138) i rządów Jagiellonów (1386–1572), ale także udziału tzw. żołnierzy wyklętych, czyli antykomunistycznego podziemia, w walkach partyzanckich (1944–1963) oraz okresu poprzedzającego upadek PRL (1980–1989). Mniej dumni (61,4%–55,8%) dyrektorzy byli z takich momentów historii, jak okres II Rzeczypospolitej (1918–1939), okres Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1795) i transformacji lat 90. (1989–1999). W tym wypadku, interpretując uzyskane dane, można odwołać się do przekonania, że pewne zrywy narodowej czy społecznej walki (np.

„żołnierze wyklęci”, okres stanu wojennego, walka o ustalenie granic II RP) były wyżej cenione niż okresy następujące po nich. Brakiem poczucia dumy można scharakteryzować okresy dezintegracji państwa albo braku suwerenności Polski, jak okres rozbiorów Polski (1772–1918), rozbięcia dzielnicowego (1138–1320) czy czasy PRL (1944–1989).

Dyrektorzy wyrazili swoje opinie na temat celów metodycznych nauczania przy kształtowaniu tożsamości narodowej. Zdaniem zdecydowanej większości z nich (72,50%) najlepiej kształtować ją poprzez nauczenie samodzielnego myślenia (szczególnie w zakresie wnioskowania) i poprzez angażowanie dzieci i młodzieży w rozwiązywanie problemów społeczności lokalnej (60,50%). Natomiast najgorszymi metodami byłyby tu, ich zdaniem, przekazywanie postaw zaangażowania w problemy społeczeństwa globalnego (15,90%) oraz przekazywanie szczegółowej wiedzy (38,6%).

Gdy w listę efektów edukacji obywatelskiej wpleciono dwa efekty edukacji ku tożsamości narodowej, to okazało się, że dyrektorzy uplasowali je dość wysoko, bo okazywanie szacunku symbolom narodowym było na szczycie rankingu, a odczuwanie więzi emocjonalnej z Polską było piąte w kolejności. Ważniejsze od odczuwania więzi z Polską było aktywne korzystanie z praw wyborczych, dbałość o środowisko naturalne i świadomość wolności obywatelskich. W tych wynikach widać standardowe nastawienie do wykorzystywania symboli narodowych w szkołach (śpiewanie hymnu, wprowadzanie sztandaru i flagi oraz wieszanie godła w salach lekcyjnych). Natomiast kwestia więzi emocjonalnej, która prawdopodobnie była istotniejsza w polskich szkołach np. przed 1989 rokiem, ustępuje miejsca innym zagadnieniom, które – jak można mniemać – są bardziej aktualne w przekonaniu dyrektorów.

W toku tworzenia projektu zakładano, że takie przedmioty jak język polski, historia i wiedza o społeczeństwie będą w sposób naturalny określane przez badanych jako silnie oddziałujące na kształtowanie tożsamości narodowej. Hipotezy te potwierdziły się, bo te przedmioty szkolne kształtują tożsamość narodową uczniów w opinii blisko 100 dyrektorów. Również inne przedmioty miały wysoki odsetek wskazań. Oceniano, że wpływ na kształtowanie się tożsamości narodowej mają: geografia (80,7%), muzyka (69,1%), przyroda (57,5%) i edukacja dla bezpieczeństwa (57,1%). Co prawda dyrektorzy wskazali, że etyka najmniej wpływa na tożsamość uczniów, ale wskazali jednocześnie, że to etyka i plastyka powinny mieć większy wpływ na kształtowanie tożsamości narodowej (etyka według mężczyzn, plastyka według kobiet).

Podsumowując, zauważyć należy, iż opinie dyrektorów wskazują, że nastawienie uczniów i nauczycieli wobec polskości jest ogólnie pozytywne, ponieważ w przekonaniu niemal wszystkich dyrektorów polskość wzbudza u większości uczniów pozytywne emocje (92,6%), chętnie celebrują oni święta państwowe i narodowe w szkole (91,4%) i dobrze znają swoją „małą ojczyznę” (88%). Generalnie też,

zdaniem dyrektorów, uczniowie dobrze znają historię Polski (70%) i chętnie angażują się w działalność organizacji pozarządowych (56,7%). Podobnie dyrektorzy wypowiadali się o nauczycielach – również niemal według wszystkich badanych (96,2%) polskość powinna wzbudzać w nauczycielach pozytywne emocje, nauczyciel powinien dobrze znać swoją „matą ojczyznę” (95,3%) i być patriotą (94,8%). Również zdecydowana większość dyrektorów twierdziła, że nauczyciel nie powinien wstydzić się mówić za granicą, że jest Polakiem/Polką, powinien celebrować święta państwowe i narodowe i niezależnie od nauczanego przedmiotu dobrze znać historię Polski. Jedynym wskazanym przez mniej niż połowę badanych było przekonanie, że nauczyciel powinien angażować się w działalność organizacji pozarządowych (38,2%). Finalnie warto zauważyć, że dyrektorzy prezentowali podejście zarządcze, które można byłoby określić jako aprobujące polską tożsamość narodową. Najmniejszy bowiem niepokój wzbudziłoby w nich, jeśli ich pracownicy, będący nauczycielami, podejmowali inicjatywę stworzenia muralu patriotycznego na budynku szkoły albo zaangażowali się w grupę rekonstrukcyjną popularyzującą „żołnierzy wyklętych”. Natomiast niepokój największy wzbudzałoby zaniedbywanie obowiązków zawodowych związanych z kształtowaniem tożsamości narodowej uczniów – mianowicie jeśli nauczyciel zaniedbywał realizację podstawy programowej w zakresie historii Polski, wyrażał przekonanie, że państwa narodowe to przeżytek i niedługo znikną czy też że polska tożsamość narodowa jest w ogóle zbędna.